

Μνήμων

Τόμ. 8 (1982)

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΕΛΕΤΗΣ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

ΜΝΗΜΟΝ

ΤΟΜΟΣ ΟΓΔΟΟΣ

ΣΠ. ΑΣΔΡΑΧΑΣ: Φορολογία και δεχρηματισμός στην οικονομία των βαλκανικών χωρών (15ος-16ος αι.) ● ΑΝΤ. ΛΙΑΚΟΣ: Οι φιλελεύθεροι στην επανάσταση το 1862. Ο πολιτικός σύλλογος «Ρήγας Φεραίος» ● ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΒΑΡΔΑ: Πολιτισμικοί στρατηγικοί στην Ελλάδα στα τέλη του 19ου αιώνα ● ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΒΛΑΣΣΗ: Η συμμετοχή των Έκτακτων στα Όρλοφικά (1770) και η άνειραση της Βενετίας ● ΑΛΕΚΑ ΜΠΟΥΤΖΟΥΒΗ - ΜΠΑΝΙΑ: Το Καποδιστριακό κόμμα 1832-1833. Από την ήττα στον παραγκωνισμό και την καταδίκη ● Κ. Θ. ΔΗΜΑΡΑΣ: Συγκριτισμός ● ΟΛΓΑ ΓΚΡΑΤΖΙΟΥ: Το μονόφυλλο του Ρήγα το 1797. Παρατηρήσεις στη νεοελληνική εικονογραφία του Μεγάλου 'Αλεξάνδρου ● Γ. ΜΟΥΡΕΛΟΣ: Η προσωρινή Κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης και οι σχέσεις της με τους συμμάχους (Σεπτέμβριος 1916-Ιούνιος 1917) ● Η. FLEISCHER: Νέα στοιχεία για τη σχέση Γερμανικών άρχων κατοχής και Ταγμάτων 'Ασφαλείας ● Ε. ΠΡΕΒΕΛΑΚΗΣ: Το πρόβλημα των γενεαλογιών στην Ιστορία ● Π. ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ: Η εμπορική έταιρική συνεργασία του βενετικού οίκου Ταρωνίτη - Θεοτόκη και των αδελφών Γ. και Θ. Παφνίβαλων (1732-1737) ● ΑΡ. Κ. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΣ: Ένα άγνωστο έπιστάδιο και μία ελληνική μαρτυρία για το πέρασμα του Λευκού από τη Ταρτάση της Θεσσαλίας ● Γ. ΚΟΚΚΙΝΑΣ: 'Ισοκράτους λόγος τρεῖς: Φιλωργενία c. 1495 ή Ρώμη c. 1517; Γέρω από μία διάφθορα στον Legrand. ● Θ. ΒΕΡΕΜΗΣ: Η άσημνη μαρτυρία ● Γ. ΜΠΟΚΟΣ: Συμπληρωματικά στοιχεία σχετικά με την πρόταση του Π. Μαρκίδη-Πούλιου για εγκατάσταση τυπογραφείου στα 'Επτάνηρα ● Τ. Ε. ΣΚΑΛΕΝΙΤΗΣ: Βιβλιολογικά Α' ● Χ. ΛΟΥΚΟΣ: Η ένδειξη προσόδων κατά την Καποδιστριακή περίοδο. ● ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΟΥ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ 1977

ΑΘΗΝΑ 1980 - 1982

ΟΙ ΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΟΙ ΣΤΗΝ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ 1862 Ο ΠΟΛΙΤΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ «ΡΗΓΑΣ ΦΕΡΡΑΙΟΣ»

ΑΝΤΩΝΗΣ ΛΙΑΚΟΣ

doi: [10.12681/mnimon.223](https://doi.org/10.12681/mnimon.223)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΛΙΑΚΟΣ Α. (1982). ΟΙ ΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΟΙ ΣΤΗΝ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ 1862 Ο ΠΟΛΙΤΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ «ΡΗΓΑΣ ΦΕΡΡΑΙΟΣ». *Μνήμων*, 8, 9-46. <https://doi.org/10.12681/mnimon.223>

ΟΙ ΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΟΙ ΣΤΗΝ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ 1862

Ο ΠΟΛΙΤΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ «ΡΗΓΑΣ ΦΕΡΡΑΙΟΣ»¹

Ἡ περίοδος 1859-1862 καὶ 1862-1864 συγκεντρώνει χαρακτηριστικά πού μᾶς ἐπιτρέπουν νά τήν ὀριοθετήσουμε, νά τήν ἀντιληφθοῦμε συνεκτικά καί νά τή θεωρήσουμε ὡς τομῆ στήν πολιτική μας ἱστορία. Ἡ χώρα πέρασε ἀπό ἕνα καθεστῶς μοναρχίας, μέ αὐταρχικές καί πατερναλιστικές τάσεις, σ' ἕνα βασιλευόμενο κοινοβουλευτικό καθεστῶς πού τὰ ἰδιαίτερα χαρακτηριστικά του ἀποσαφηνίστηκαν ὡς τὸ 1875 μέ ἀποκορύφωμα τήν κρίση τῆς χρονιάς αὐτῆς.

Στήν περίοδο αὐτή ἀναπτύχθηκαν νέες πολιτικές δυνάμεις καί ἐμφανίστηκαν νέα πρόσωπα στήν πολιτική σκηνή. Ἐγκαθιδρύθηκε τὸ σύνταγμα τοῦ 1864, πού δὲν εἶναι πλέον τὸ ἀποτέλεσμα συμφωνίας ἀνάμεσα στὸν ἡγεμόνα καί τὸ λαὸ ὅπως στὰ 1844, καί καθιερώνεται ἡ ἀρχὴ τῆς λαϊκῆς κυριαρχίας. Κάθε ἐξουσία ἀπορρεῖ ἀπὸ τὸ ἔθνος καί τὰ προνόμια τοῦ στέμματος περιορίζονται. Καθιερώνεται ἡ καθολικὴ ψηφοφορία, καταργεῖται ἡ γερουσία γιατί θεωρεῖται ἀριστοκρατικὸς θεσμός, καί ἡ νομοθετικὴ ἐξουσία συγκεντρώνεται στὴ βουλή καί τὸ βασιλιά. Κατοχυρώνεται ἡ ἐλευθερία τοῦ τύπου.²

Τὸ σύνταγμα τοῦ 1864 ἴσχυσε ὡς τὰ 1911 καί ἄνοιξε τὴ μακρότερη περί-

---

1. Τὸ ὄνομα τοῦ Ρήγα Φεραίου χρησιμοποιήθηκε πολλές φορές ὡς ὀνομασία πολιτικῶν ὀργανώσεων. Στὰ 1878 ἰδρύθηκε ὁ *Δημοκρατικὸς Σύλλογος «Ρήγας»*, πού εἶχε στόχο του τὴ διάδοση τῶν δημοκρατικῶν ἀρχῶν καί τῆς ἰδέας τῆς βαλκανικῆς ὁμοσπονδίας. (Βλ. *Κανονισμὸς τοῦ Δημοκρατικοῦ Συλλόγου «Ρήγα»*, Ἀθήνα 1878, καί Χαρίτων Σ. Κοριζῆς, *Συμβολὴ στὴν ἔρευνα τῆς ἐλληνικῆς πολιτικῆς ζωῆς καί κοινωνίας στὸ 19ο αἰῶνα*. Ὁ σύλλογος «Ρήγας», Ἀθήνα 1969). Τὸ Δεκέμβριο τοῦ 1967 ἰδρύθηκε ἡ ἀντιδικτατορικὴ σπουδαστικὴ ὀργάνωση *Ρήγας Φεραῖος*, ἡ ὁποία μετὰ τὴν πτώση τῆς δικτατορίας μετεξελίχθηκε σὲ πολιτικὴ νεολαία τοῦ *ΚΚΕ ἑσωτερικοῦ*. Αὐτοὶ πού διαφώνησαν μέ τὴν πολιτικὴ της συγκρότησαν τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1978 μιὰ ἄλλη ὀργάνωση μέ τίτλο *Ε.Κ.Ο.Ν. Ρήγας Φεραῖος (Β' Πανελλαδική)*.

Μὲ τὴν ἀναγκαστικὴ ἀπουσία προλόγου θὰ ἤθελα νά χρησιμοποιήσω τὴν πρώτη ὑποσημείωση γιὰ νά εὐχαριστήσω τοὺς συναδέλφους πού μου ἔδωσαν τὴ γνώμη τους καί τὴ βοήθειά τους. Ἰδιαίτερα εὐχαριστῶ τὸν καθηγητὴ Gunnar Hering, τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Göttingen, πού εἶχε τὴν καλωσύνη καί τὴν προθυμία νά διαβάσει τὸ χειρόγραφο μου καί νά συζητήσει διεξοδικὰ μαζί μου τὰ προβλήματα τῆς ἐργασίας, καί τὸν ὑφηγητὴ Γιάννη Κολιόπουλο τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

2. Ἀλέξανδρος Σβῶλος, «Ἡ συνταγματικὴ ἱστορία τῆς Ἑλλάδος», εἰσαγωγὴ στὰ *Ἑλληνικὰ Συντάγματα 1822-1952*, Ἀθήνα «Στοχαστῆς» 1972, σ. 40-41. Ἐπίσης βλ. τὸ κείμενο τοῦ συντάγματος τοῦ 1864, στὸ ἴδιο, σ. 127-143.

οδο συνεχοῦς καὶ ἀδιάκοπης λειτουργίας τῶν κοινοβουλευτικῶν θεσμῶν.

Στὴν ἐποχὴ τῆς ἡ ἀλλαγὴ αὐτὴ χαρακτηρίστηκε ἐπανάσταση. Ὁ ὅρος παρέχει τὴ δυνατότητα πολὺπλευρῆς ἀπόδοσης ἑνός φαινομένου. Χρησιμοποιεῖται ἀρχικὰ γιὰ νὰ περιγράψει τὴν πράξη τῆς ἀνατροπῆς στὶς 10 Ὀκτωβρίου, τοὺς φορεῖς τῆς ἐπανάστασης καὶ γενικότερα τὴν περίοδο ποῦ προηγήθηκε καὶ ἀκολούθησε τὴν ἐξέγερση. Στὴν πολιτικὴ ρητορεία τῆς ἐποχῆς καὶ στὴν ἱστοριογραφία χρησιμοποιήθηκαν παράλληλα οἱ ὅροι *ἔξωσις*, *ἐκθρόνησις*, *μεταπολίτευσις* κ.ἄ. Οἱ ὅροι αὐτοὶ δὲν ἦταν πολιτικὰ οὐδέτεροι. Τὴν πολιτικὴ τους φόρτιση τὴν ἀποκαλύπτει ὁ Νικόλαος Δραγούμης, πιστὸς ὀθωνιστὴς ὁ ἴδιος: «Καὶ τὴν ἀνταρσίαν δὲ διενεώθησαν νὰ ἐξευγενίσωσι προσαγορεύσαντες αὐτὴν («μεταπολίτευσιν»)».³

Ἡ χρησιμοποίησι τοῦ ὅρου ἐπανάσταση εἶναι προβληματικὴ, ἰδιαίτερα μετὰ τὴν ἀμφισβήτησή του ἀπὸ πολλοὺς ἐρευνητὲς ποῦ συγκεντρῶνουν τὴν προσοχή τους ὄχι στὴν ἀλληλουχία τῶν γεγονότων ἀλλὰ στὶς σταθερὲς κοινωνικὲς δομὲς καὶ τὶς λειτουργίαι ποῦ τὰ παράγουν καὶ κυρίως στὴν ἀντίθεση καὶ τὴν παραπλήρωση ἀνάμεσα στὴν πετρωνεία, ὡς τρόπο κοινωνικῆς συμπεριφορᾶς καὶ μέθοδο ἄσκησης τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας, καὶ τοὺς ἀστικοὺς πολιτικοὺς θεσμοὺς ποῦ εἶχαν εὐρωπαϊκὴ προέλευσι καὶ υἱοθετήθηκαν μετὰ τὸν ἀγῶνα τῆς ἀνεξαρτησίας.⁴

Στὸ ἄρθρο μας υἱοθετοῦμε τὸν ὅρο ἐπανάσταση τόσο ἐπειδὴ καθιερώ-

3. Νικόλαος Δραγούμης, *Ἱστορικαὶ ἀναμνήσεις*, Ἀθήνα («Ερμῆς») 1973 (α' ἐκδ. 1874), τ. Β', σ. 219.

4. Ὁ Νίκος Μουζέλης, *Νεοελληνικὴ κοινωνία, ὄψεις ἐπανάπτυξης*, Ἀθήνα («Ἐξάντας») 1978, σ. 36-37, γράφει: «Ἐιδικότερα, ἡ μεγαλύτερη πολιτικὴ σύγκρουσι στὶς τρεῖς πρώτες δεκαετίαι τῆς μεταπελευθερωτικῆς περιόδου γινόταν ἀνάμεσα στὶς συγκεντρωτικὲς προσπάθειαι τῆς μοναρχίας καὶ τὶς κεντρῶντες τάσεις τῶν διαφόρων ντόπιων ὀλιγαρχικῶν ποῦ προσπαθοῦσαν νὰ διατηρήσουν τὸ εἶδος τῆς αὐτονομίας ποῦ ἀπολάμβαναν στὰ χρόνια τῆς ἐπανάστασης, τότε ποῦ κυριολεκτικὰ δὲν ὑπῆρχε κεντρικὴ κυβέρνησι. Ἀπ' αὐτὴ τὴ σκοπιὰ οἱ «δημοκρατικὲς ἐπαναστάσεις» τοῦ 1843 καὶ τοῦ 1862, ποῦ περιόρισαν τὶς ἐξουσίαι τοῦ στέμματος καὶ ἐνίσχυσαν τὰ πολιτικὰ κόμματα, δὲν μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν λαϊκὲς νίκες. Ἦταν ἀπλὰ καὶ μόνο προσπάθειαι τῶν ντόπιων ὀλιγαρχικῶν νὰ ὑπονομεύσουν τὶς ἀπολυταρχικὲς τάσεις τῆς βαβαρικῆς μοναρχίας. Ὅπως στὴ σύγκρουσι στέμματος — *ancien regime*, οἱ Ἕλληνες κοτσαμπάσηδες, ὅταν πιά συνειδητοποίησαν πὼς ἡ κρατικὴ ἐπέκτασι ἦταν ἀναπόφευκτη, προσπάθησαν νὰ ἀντισταθμίσουν τὴν ἀπώλεια τῆς τοπικῆς αὐτονομίας ἐλέγχοντας τὸ κράτος ἀπὸ τὰ μέσα». Βλ. ἐπίσης, Χάρης Ψωμιάδης, «The Character of the New Greek State», στὸ *Hellenism and the First Greek War of Liberation (1821-1830)*, ἐκδ. IMXA, Θεσσαλονίκη 1976, σ. 155· Βασίλης Φίλιας, *Κοινωνία καὶ ἐξουσία στὴν Ἑλλάδα*, Ἀθήνα («Σύγχρονα κείμενα») 1974, σ. 155, 164. Ἀντίθετα ὁ Νίκος Σβορώνος, *Ἐπισκόπησι τῆς Νεοελληνικῆς Ἱστορίας*, Ἀθήνα («Θεμέλιο») 1976 (β' ἐκδόσι), σ. 90-96, χαρακτηρίζει τὴν πολιτικὴ κρίσι τοῦ 1862 ὡς ἐπανάστασι, ὡς προσπάθεια τῆς ἀστικῆς τάξης νὰ ἀπαλλαγεῖ ἀπὸ τὴν παλιὰ κάστα τῶν προκρίτων καὶ τῶν γαιοκτημόνων καὶ νὰ προσαρμόσει στὶς νέαι ἀνάγκες τὰ νομικὰ καὶ πολιτικὰ πλαίσια τῆς χώρας.

ήθηκε ιστορικά όσο και γιατί υποθέτουμε πώς τα χαρακτηριστικά της περιόδου καλύπτουν επαρκώς τις προϋποθέσεις χρησιμοποίησης του όρου.⁵

‘Ο πολιτικός σύλλογος *Ρήγας Φερραΐος* ιδρύθηκε μετά την άνατροπή του ‘Οθωνα, στις 10 ‘Οκτωβρίου 1862, και λειτούργησε ως τη σύγκληση της έθνοσυνέλευσης τὸ Δεκέμβριο τοῦ ἴδιου χρόνου.

Τὸ ἐνδιαφέρον μας γιὰ τὴ σύντομη δραστηριότητά του ξεκινᾶ ἀπὸ τὴν ἀνάγκη νὰ διερευνηθοῦν α) ἡ ἀνατροπὴ τῆς πρώτης δυναστείας ἀπὸ τὴν ἄποψη τῶν ἐσωτερικῶν διεργασιῶν καὶ τῆς δυναμικῆς τῶν ομάδων ποὺ συνέβαλαν στὴν ἀνατροπὴ της, στὴ διαμόρφωση τῶν θεσμῶν καὶ τῆς νέας πολιτικῆς πραγματικότητας καὶ β) ἡ φυσιογνωμία, οἱ δυνατότητες καὶ τὰ ὅρια τοῦ ἑλληνικοῦ φιλελευθερισμοῦ τὴν ἐποχὴ αὐτή.

‘Ο *Ρ.Φ.*, χωρὶς βέβαια νὰ περιλαμβάνει ὀλοκληρωμένα τὴν πολύπλευρη παρουσία τοῦ φιλελευθερισμοῦ στὴν περίοδο αὐτή, ὥστόσο συγκεντρώνει μεγάλο μέρος τῶν φιλελευθέρων καὶ γίνεται ἐστία σύγκλησης καὶ διάδοσης φιλελευθέρων ἰδεῶν. Σκοπὸς μας εἶναι νὰ παρουσιάσουμε τὸ *Ρ.Φ.* μέσα στὰ πλαίσια τῆς πολιτικῆς τῶν παρατάξεων ποὺ ἀποτελέσαν τὸ ἀντιδυναστικὸ στρατόπεδο καὶ τῶν σχέσεων μεταξύ τους στις διαδοχικὲς φάσεις τῆς ἐπανάστασης.

Μὲ κριτήριό τὴν πολιτικὴ τους συμπεριφορά, μπορούμε νὰ διακρίνουμε δυὸ βασικὲς ομάδες στὸ ἀντιοθωνικὸ στρατόπεδο, πρὶν τὴν ἀνατροπὴ καὶ τοὺς δυὸ πρώτους μῆνες τῆς ἐπανάστασης. Αὐτοὺς ποὺ συμβατικὰ ὀνομάζουμε παραδοσιακοὺς καὶ τοὺς φιλελεύθερους.

‘Η ἀντιδιαστολὴ παραδοσιακῶν - φιλελευθέρων παρουσιάζει τὸ πρόβλημα ὅτι οἱ δυὸ ὅροι δὲν βρίσκονται στὸ ἴδιο ἐπίπεδο.

‘Η πρώτη ομάδα ἀποτελεῖται ἀπὸ τοὺς πολιτικοὺς ποὺ ἦσαν κυρίαρχη

5. Οἱ προϋποθέσεις χρησιμοποίησης τοῦ ὄρου στηρίζονται σὲ μιὰ σειρά κριτήρια, ποὺ ἔχουν κατὰ καιροὺς προταθεῖ, καὶ μποροῦν νὰ συνοψιστοῦν στὰ ἑξῆς: α) ‘Αντικατάσταση μιᾶς ἡγετικῆς ἐλίτ ἀπὸ μιὰ ἄλλη, 2) χρησιμοποίηση βίας, 3) διαστάσεις τῆς ἀλλαγῆς, δηλαδὴ (3α) νὰ κινητοποιοῦνται ἐρρύτερες μάζες, (3β) νὰ ἀλλάζουν οἱ κανόνες τοῦ πολιτικοῦ παιχνιδιοῦ καὶ οἱ συνταγματικὲς ἀρχές καὶ (3γ) νὰ ἀσκεῖται γενικότερη ἐπίδραση στὸ σύμπλεγμα τῶν οικονομικῶν, κοινωνικῶν, πολιτιστικῶν σχέσεων, θεσμῶν καὶ ἀξιῶν, 4) προσανατολισμὸς πρὸς μιὰ νέα κοινωνικὴ δομὴ, πρὸς μιὰ νέα τάξη πραγμάτων, πρὸς ἐξισωτικὰ ἰδεώδη, 5) ἀλλαγὴ τῆς κοσμοαντίληψης, τῶν ἀξιῶν ποὺ ἐπιδιώκουμε στὴν ἰδιωτικὴ καὶ δημόσια ζωὴ, τῆς ἀντίληψης τῆς νομιμότητας καὶ τῆς ἐννοίας τοῦ πολίτη. Βλ. Isaac Kramnick, «Reflections on Revolution: Definition and Explanation in Recent Scholarship», *History and Theory* 11 (1972) 26-23. ‘Ο σ. ὑποστηρίζει, καὶ εἶναι ἄλλωστε φανερό, πὼς δὲν μποροῦν νὰ χρησιμοποιηθοῦν μονοδιάστατα κριτήρια, ἀλλὰ ἓνας συνδυασμὸς ἀπὸ αὐτά. Οὐτε πάλι ἀπαιτεῖται ἡ παρουσία ὅλων τῶν στοιχείων γιὰ νὰ ταξινομηθεῖ ἓνα φαινόμενο ὡς ἐπανάσταση. ‘Αλλωστε ἡ ἔκταση ποὺ παρουσιάζει ἓνα στοιχεῖο μπορεῖ νὰ ἀναπληρώσει τὴν ἔλλειψη κάποιου ἄλλου. Χωρὶς νὰ εἶναι αὐτὸς ὁ στόχος τοῦ ἄρθρου, ἐπιδιώκει νὰ συμβάλει στὸν ἔλεγχο αὐτῶν τῶν προϋποθέσεων ὅσον ἀφορᾶ τὴν ἐπανάσταση τοῦ 1862.

πολιτική ἔλιτ στήν Ὑθωνική περίοδο. Τήν ἐποχή τῆς ἀντιδυναστικῆς πάλης ἢ παλιά διαίρεση σέ φιλοαγγλικό, φιλογαλλικό καί φιλωρωσικό κόμμα εἶχε ἐξαφανιστεῖ καί διατηροῦνταν μόνο μέ τή μορφή ἰδιαίτερων κύκλων. Τήν εἶχε διαδεχτεῖ μιὰ νέα διάταξη δυνάμεων σέ δυὸ παρατάξεις. Τῆ φιλοθωνική καί τὴν ἀντιθωνική. Ἡ διαπίδυση ὅμως ἀνάμεσα στὰ στρατόπεδα ἦταν εὐκόλη καί τὰ ὄρια ρευστά (π.χ. Βούλγαρης, Χρηστίδης, Σίμος, Κουμουνοῦρος).

Εἶναι δύσκολο νὰ ἀποδοθοῦν συνοπτικά ὅλα τὰ χαρακτηριστικά καί οἱ ἐσωτερικὲς διαφοροποιήσεις αὐτῆς τῆς ἔλιτ. Ἡ ἀντιπαράθεσή της στοὺς φιλελευθέρους δὲν σημαίνει ὅτι ὀρισμένα μέλη της δὲν διαπνέονταν, σέ διαφορετικὸ βαθμὸ ὁ καθένας, ἀπὸ φιλελευθέρους ιδέες σέ μιὰ προηγούμενη φάση ἢ καί ἐκείνη ἀκόμα τὴν ἐποχή (π.χ. Μαυροκορδάτος, Τρικούπης κ.ἄ. τοῦ παλιοῦ φιλοαγγλικοῦ κόμματος). Ἐνα μέρος πάλι τῶν ἀντιθωνικῶν παραδοσιακῶν πολιτικῶν χρησιμοποιοῦσε ἐπαναστατικὴ γλώσσα ἐνῶ εἶχε συντηρητικὴ πολιτικὴ, ἓνα φαινόμενο χαρακτηριστικὸ τοῦ βοναπαρτισμοῦ, ποὺ εἶχε ὅμως ἓνα ἐντελῶς διαφορετικὸ ταξικὸ ὑπόβαθρο.

Ἡ ἔλιτ αὐτὴ ἀποτελοῦνταν ἢ προέρχονταν ἀπὸ τὶς οἰκογένειες τῶν προυχόντων καί τῶν κοτσαμπάσηδων, τῶν στρατιωτικῶν ἀρχηγῶν τοῦ 1821, τοὺς φαναριῶτες, καί ἀπ' αὐτοὺς ποὺ ἀνέβηκαν κοινωνικά τὴν ἐποχή τοῦ Καποδίστρια καί τοῦ Ὑθωνα.⁶

Στήριζε τὴν οἰκονομικὴ της δύναμη στὸ συνδυασμὸ μεγάλης γεωργικῆς ἰδιοκτησίας, ἐξωγεωργικῶν κερδοσκοπικῶν δραστηριοτήτων καί τῆς χρησιμοποίησης τῆς πολιτικῆς της θέσης στὸ κράτος. Συμμετεῖχε, ἀναδεικνυόταν καί συντηροῦσε δίκτυα πολιτικῆς πελατείας. Ἀπ' αὐτὴ τὴν ἄποψη οἱ πολιτικὲς καί οἰκονομικὲς λειτουργίες αὐτοῦ τοῦ στρώματος, συνολικά, ταυτίζονταν σέ σημαντικό βαθμὸ.⁷

6. Στὴν περίοδο 1843-1878 τὸ 46% τῶν ὑπουργῶν ἀνήκε σέ οἰκογένειες πολιτικῶν. Βλ. Keith Legg, *Politics in Modern Greece*, Καλιφόρνια 1959, σ. 307. Παρατίθεται ἀπὸ τὸν Κωνσταντῖνο Τσουκαλά, *Ἐξάρτηση καί ἀναπαραγωγή, ὁ κοινωνικὸς ρόλος τῶν ἐκπαιδευτικῶν μηχανισμῶν στὴν Ἑλλάδα, 1830-1922*, Ἀθήνα «Θεμέλιο» 1977, σ. 221, ὅπου καί σύντομη περιγραφή τῶν χαρακτηριστικῶν αὐτοῦ τοῦ στρώματος.

7. Γιὰ μιὰ θεωρητικὴ ἀνάλυση τοῦ φαινομένου τῆς «πατρωνείας» βλ. Luigi Graziano, *Clientelismo e Sistema Politico*, Μιλάνο «Franco Angeli ed.» 1980. Ὁ σ. ἀναλύει τὸ φαινόμενο στὸ ἐπίπεδο τῆς κοινωνίας (*società civile*) καί τοῦ πολιτικοῦ συστήματος. Ἡ ἔρμηνεία τοῦ φαινομένου τῆς πατρωνείας στηρίζεται στὴ θεωρία τῆς ἀνταλλαγῆς ἐξατομικευμένων ὠφελημάτων καί ὑπηρεσιῶν. Τὸ πολιτικὸ σύστημα ὀρίζεται ὡς ὁ διαχωρισμός, ἢ χειραφέτηση, τῆς πολιτικῆς ἀπὸ τὴν κοινωνία. Ἀπ' αὐτὴ τὴν ἄποψη ἡ πατρωνεία θεωρεῖται ἔλλειψη πολιτικῆς χειραφέτησης καί σύγχυση δομῶν ἀνάμεσα στὸ κράτος καί τὴν κοινωνία. Ἡ πολιτικὴ «ἰδιωτικοποιεῖται», δηλ. χρησιμοποιεῖται γιὰ τὴν ἐξυπηρέτηση ἐπιμέρους ἰδιωτικῶν συμφερόντων καί σκοπῶν, καί ἡ κοινωνία «κυριαρχεῖται» ἀπὸ τὴν πολιτικὴ, δηλ. θεσμοὶ διαφορετικῆς φύσης ἀπὸ τοὺς κρατικούς ἐξαρτῶνται ἄμεσα ἀπὸ τὶς πολιτικὲς παρατάξεις ποὺ ἐλέγχουν τὴν ἐξουσία. Αὐτὸ ἔχει ὡς

Παρά τὸ γεγονός ὅτι στὴν ἐπανάσταση τοῦ 1862 κατέλαβε καθοριστικὴ θέση ἦταν ἡ πλέον ἀσταθῆς στὸ ἐπαναστατικὸ στρατόπεδο. Προτιμοῦσε μιὰ πολιτικὴ ἀλλαγὴ μὲ κατοχύρωση τῆς ἀντιπολίτευσης χωρὶς ἀνατροπὴ τῆς δυναστείας ὡς τὴν τελευταία στιγμή, καὶ κατὰ τὴ διάρκειά της προσπάθησε νὰ διατηρήσει τὸ παλαιὸ συνταγματικὸ πλαίσιο καὶ τὴν ὀθωνικὴ βουλὴ καὶ γερουσία. Ἡ ἐνεργὸς συμμετοχὴ τοῦ λαοῦ τῆς πρωτεύουσας στὴν ἐξέγερση καὶ ἡ ἀντίσταση τῶν φιλελευθέρων δὲν τῆς ἐπέτρεψαν νὰ πραγματοποιήσει τοὺς σκοποὺς της.⁸ Κατόρθωσε ὅμως νὰ ἀναλάβει τὴν κυβέρνησι καὶ νὰ ἐλέγξει βασικοὺς μοχλοὺς τῆς ἐξουσίας. Ἐτσι ἡ σύγκρουση ἀναβλήθηκε γιὰ τὴν ἐθνοσυνέλευση. Ἡ ἀρχικὴ συσπείρωσή της στὸ πρόσωπο τῶν Δ. Βούλγαρη καὶ Μπ. Ρούφου, ἀπὸ τίς πρώτες μέρες ἐμφάνισε ρήγματα ποὺ ὀδήγησαν σὲ μιὰ νέα διάσπαση καὶ ἀνακατανομὴ τοῦ συνόλου τοῦ πολιτικοῦ σώματος στὶς παρατάξεις τῶν *ορειῶν* καὶ τῶν *πεδινῶν*.⁹ Ἐτσι ἡ ἐκκρεμοῦσα σύγκρουση ἔχασε τὴ σημασία καὶ τὸ χαρακτῆρα της καὶ ἀπορροφήθηκε στὴ νέα διαμάχη.

Οἱ φιλελευθεροὶ ἐμφανίστηκαν στὴν πολιτικὴ σκηνὴ στὰ 1859-1862 καὶ ὀνομάστηκαν *νεολαία*. Τὰ χαρακτηριστικὰ της ποὺ τῆς δίνουν τὴ συλλογικὴ ταυτότητα ἐνὸς πολιτικοῦ ρεύματος ἀναφέρονται κυρίως στὶς ἰδέες, τὴν κριτικὴ της, τὴν πολιτικὴ δρᾶσή της. Ὁ ὅρος ὅμως *νεολαία* ἀποδίδει

ἀποτέλεσμα νὰ μὴν μπορεῖ ἡ δύναμη ἐπιβολῆς (*potere*) νὰ νομιμοποιηθεῖ (*legitimazione*) σὲ ἀναγνωρισμένη ἐξουσία (*autorità*) καὶ νὰ δημιουργηθεῖ ὀργανωμένη ἀντιπολίτευση ἀρχῶν. Ὁ σ. κάνει τὴ διάκριση ἀνάμεσα στὸν τύπο τῆς πατρωνείας ποὺ ἐξασκεῖται ἀπὸ τοὺς τοπικοὺς παράγοντες μὲ «κοινωνικὴ ἐπιρροή» καὶ στὶς περισσότερο σύγχρονες μορφές της ποὺ ἐξασκοῦνται ἀπὸ τὰ σύγχρονα ὀργανωμένα γραφειοκρατικὰ κόμματα. Ὁ τόμος συμπληρᾶνεται μὲ τὴν παρουσίαση τοῦ φαινομένου στὴν ἱστορία τῆς Ἰταλίας, μετὰ τὴν ἔνωση, καὶ μὲ μιὰ ἔρευνα γιὰ τίς σύγχρονες μορφές καὶ διαστάσεις τοῦ φαινομένου σὲ μιὰ πόλη τοῦ ἰταλικοῦ νότου. Πρβλ. ἐπίσης Κ. Τσουκαλᾶς, «Γύρω ἀπὸ τὸ πρόβλημα τῆς πολιτικῆς πελατείας στὴν Ἑλλάδα τοῦ 19ου αἰῶνα», καὶ Ν. Μουζέλης, «Ταξικὴ δομὴ καὶ σύστημα πολιτικῆς πελατείας: ἡ περίπτωση τῆς Ἑλλάδας», στὸ *Κοινωνικὲς καὶ πολιτικὲς δυνάμεις στὴν Ἑλλάδα*, Ἀθήνα «Εξάντας» 1977, σ. 73-150.

8. Γενναῖος Κολοκοτρῶνης, *Ἀπομνημονεύματα*, ἐπιμέλεια Ἑμμ. Πρωτοψάλτη, Ἀθήνα 1955, σ. 123. Ὁ Παῦλος Καρολίδης, *Σύγχρονος Ἱστορία τῶν Ἑλλήνων καὶ τῶν λοιπῶν λαῶν τῆς Ἀνατολῆς ἀπὸ 1821 μέχρι 1921*, Ἀθήνα 1922-1929, τ. ΣΤ', σ. 333, 367 γράφει ὅτι τὴ νύχτα τῆς μεταπολίτευσης συγκρούστηκε ὁ Βούλγαρης μὲ τὸ Σαρίπολο στὸ ζήτημα ἂν μετὰ τὴν κατάργηση τῆς δυναστείας θὰ ἔπρεπε νὰ διατηρηθεῖ ἡ βουλὴ καὶ ἡ γερουσία, ἢ ἂν θὰ ἔπρεπε νὰ καταργηθοῦν καὶ νὰ συγκληθεῖ Ἐθνοσυνέλευση. Ἡ διαφορὰ δὲν ἦταν νομοτεχνικὴ ἢ δευτερεύουσας σημασίας, ὅπως καὶ ὁ ἴδιος ὁ Σαρίπολος, γράφοντας πολὺ ἀργότερα, θέλησε νὰ τὴν παρουσιάσει. (Νικόλαος Ι. Σαρίπολος, *Ἀυτοβιογραφικὰ ἀπομνημονεύματα*, Ἀθήνα 1889, σ. 58-59). Ὁ Βούλγαρης καὶ οἱ παραδοσιακοὶ κυριαρχοῦσαν στὰ σώματα αὐτά, ἐνῶ τοὺς ἦταν ἄδηλες οἱ περιπέτειες ποὺ θὰ μπορούσε νὰ τοὺς ὀδηγήσει ἡ ἐθνοσυνέλευση.

9. Πάνος Κορωναῖος, *Ἐλεγχοὶ τῶν δημοσιευθέντων ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τῆς Ἑλλάδος ἐγγράφων*, Ἀθήνα 1863, σ. 6.

περισσότερο τὰ χαρακτηριστικά μιᾶς βιολογικῆς κατηγορίας παρά μιᾶς πολιτικῆς τάσης. Ἄν καὶ τὰ ἄτομα νεαρῆς ἡλικίας ἐπικρατοῦσαν ἀριθμητικά, συμμετεῖχαν σ' αὐτήν, σύμφωνα μὲ τὰ κριτήρια ποῦ ἐκθέσαμε, καὶ μάλιστα μὲ σημαντικὴ δράση καὶ ἐπιρροή, ἄνδρες ὄριμης ἡλικίας, ὅπως οἱ Πάνος Κορωνάιος 53 ἐτῶν, Διομήδης Κυριακός, 51, Ἀναστάσιος Γούδας, 46, Νικόλαος Σαρίπολος, 45, Ἀνδρέας Ρηγόπουλος, 41, Δημήτριος Σαράβας, 40, καὶ ἄλλοι. Τὰ μέλη τοῦ πολιτικοῦ αὐτοῦ ρεύματος προέρχονταν ἀπὸ τὸ χῶρο τοῦ πανεπιστημίου, ἦταν καθηγητὲς καὶ φοιτητὲς, ἀπὸ τῆ δικαιοσύνη, δικαστικοὶ καὶ δικηγόροι, τὸ στρατό, κατώτεροι ἀξιωματικοὶ καὶ ὑπαξιωματικοί, καὶ τῆ δημοσιοῦπαλληλία.¹⁰

Ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς καταγωγῆς τὰ περισσότερα μέλη αὐτῆς τῆς ὁμάδας, αὐτοὶ ποῦ πρωτοστάτησαν στοὺς στρατιωτικοὺς καὶ πολιτικοὺς συνωμοτικούς κύκλους, ἦταν γόνοι οἰκογενειῶν ποῦ ἀνήκαν στὴν ἐλίτ τῆς ἐξουσίας τὴν προηγούμενη περίοδο, ἂν καὶ εἰσέρρευσαν νέα στοιχεῖα ἀπὸ χαμηλότερα κοινωνικά στρώματα, κυρίως φοιτητὲς. Τὸ στοιχεῖο ποῦ τοὺς ξεχωρίζει ἀπὸ τὴν ὁμάδα τῶν παραδοσιακῶν πολιτικῶν εἶναι κυρίως ἡ συνείδηση. Σὲ ἀντίθεση μὲ τὶς ἄλλες κοινωνικὲς ὁμάδες ποῦ ἡ διαφορὰ πατεράδων καὶ γιῶν εἶναι διαφορὰ ἡλικίας, στοὺς διανοούμενους, ποῦ ἡ παιδεία τοὺς ἀνοίγει νέους ὀρίζοντες καὶ νέες δυνατότητες σκέψης, ἡ διαφορὰ μὲ τοὺς γονεῖς τοὺς ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὶς ιδέες ποῦ ἐνστερνίζονται καὶ τῆ συνείδηση ποῦ ἀποκτοῦν, καὶ ἀνάλογα μπορεῖ νὰ ὀδηγήσει σὲ διαφορετικὴ κοινωνικὴ ἔνταξη. Ἄλλωστε μέσω τῆς παιδείας ἐξομοιώνονται μὲ τὸν κυρίαρχο ἰδεολογικὸ τύπο ἀκόμη καὶ στρώματα ποῦ προέρχονται ἀπὸ τὸ μὴ ἄστικὸ χῶρο.

Γιὰ τὸ ρόλο τοῦ πανεπιστημίου στὴν ἐπανάσταση τοῦ 1862 ὁ Ἐπαμεινώνδας Δεληγιώργης, ὑπουργὸς Παιδείας μετὰ τὶς 10 Ὀκτωβρίου, ἔγραφε: «Τὸ Πανεπιστήμιον δὲν διέδωκε μόνον τὰ γράμματα εἰς τὴν Ἀνατολήν, ἀλλὰ καὶ ἀνέθρεψε πολιτικῶς τὴν ἑλληνικὴν νεολαίαν καὶ ἐστέναξε εἰς τὰς καρδίας αὐτῆς τὸ αἶσθημα τῆς ἀντιστάσεως πρὸς τοὺς ἐχθροὺς τῆς εὐνομίας. Μετὰ εικοσιπενταετηρίδα δὲ τὸ Πανεπιστήμιον τὴν ἀνατροπὴν τοῦ ἔθνους ἐπιμελούμενον παρήγαγε τὴν ἐπανάστασιν».¹¹

Ἐντονη, σ' ὅλες τὶς φάσεις τοῦ ἀντιπολιτευτικοῦ ἀγώνα καὶ στίς ἐξε-

10. Ὁ Κ.Θ. Δημαρᾶς, «Α. Ρηγόπουλος», *Τὸ Βῆμα* 30.3.1979, σημειώνει ὅτι «αὐτὴ ἡ ὀργανικὴ γενιὰ τοῦ 1860 φαίνεται νὰ παρουσιάζει κάποια ἐνότητα, νὰ ἀκολουθεῖ μιὰ γραμμὴ, ἢ ὁποῖα ἔστω καὶ ἂν θεωρηθεῖ συνισταμένη διαφόρων τάσεων, ὀδηγεῖ σὲ ἕνα ἀρκετὰ συγκεκριμένο στοιχεῖο».

11. *Τὸ Μέλλον τῆς Ἀνατολῆς*, 25.10.1862. Γιὰ τὸν πολιτικὸ ρόλο τοῦ Πανεπιστημίου βλ. Κ.Θ. Δημαρᾶς, *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους*, τ. II', Ἀθήνα «Ἐκδοτικὴ» 1977, σ. 462-465 καὶ 479-482. Ἐνδιαφέρουσες πληροφορίες γιὰ τὸν πολιτικὸ ρόλο ὅσων σπούδασαν στὴν Εὐρώπη περιέχονται στὸ ἄρθρο τοῦ Ζαχαρία Ν. Τσιραπληῆ, «Οἱ Ἕλληνες φοιτητὲς στὰ εὐρωπαϊκὰ πανεπιστήμια καὶ ἡ παρουσία τοὺς στὴν ἐπανάσταση».

γέρσεις τοῦ Μαρτίου καὶ τοῦ Ὀκτωβρίου τοῦ 1862, ἦταν ἡ παρουσία τῶν στρατιωτικῶν, κυρίως τῶν κατώτερων. Σύμφωνα μὲ τὸ Γενναῖο Κολοκοτρώνη, στρατηγὸ καὶ τελευταῖο ὀθωνικὸ πρωθυπουργό, ἡ δυσарέσκεια τοῦ στρατοῦ εἶχε κυρίως τὴν αἰτία τῆς σὲ ζητήματα ἐπαγγελματικῆς ἐξέλιξης. Οἱ ἀνώτατες θέσεις εἶχαν καταληφθεῖ ἀπὸ ἀξιωματικοὺς ποὺ προέρχονταν κυρίως ἀπὸ τὴν ἐπανάσταση χωρὶς ἐπαγγελματικὲς ἰκανότητες μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἐμποδίζεται ἡ ἐξέλιξη τῶν νεωτέρων καὶ ἰκανωτέρων συναδέλφων τους. Μὲ τοὺς ἀλλεπάλληλους προβιβασμοὺς οἱ ἀξιωματικοὶ ἦταν διπλάσιοι τῶν ἀναγκῶν τῶν τεχνικῶν ὄπλων, γιὰ τὰ ὁποῖα προορίζονταν, μὲ ἀποτέλεσμα πολλοὶ νὰ τοποθετοῦνται στὸ πεζικὸ ὅπου ἐμπόδιζαν τὴν ἐξέλιξη τῶν συναδέλφων τους καὶ τῶν ὑπαξιωματικῶν.¹²

Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τὰ ζητήματα ἐπαγγελματικοῦ χαρακτήρα, ἡ ἀποτυχία τῶν ἐξεγέρσεων τοῦ 1854 καὶ οἱ συνέπειες ποὺ ἐπακολούθησαν ἀποκάλυψαν τὴν ἀντίθεση ἀνάμεσα στὴν πολιτικὴ τῆς Μεγάλης Ἰδέας, ποὺ ἀποτελοῦσε ἰδεολογία ἀλλὰ καὶ προοπτικὴ ἐπαγγελματικῆς ἐξέλιξης, καὶ τὴν πραγματικὴ πολεμικὴ προετοιμασία τῆς χώρας.¹³

Τὰ γεγονότα τοῦ 1854 εἶχαν κλονίσει ἐπίσης τὴν πειθαρχία τοῦ στρατοῦ. Ἡ χρησιμοποίησή του στὴ βία καὶ τὴ νοθεία τῶν ἐκλογῶν τοῦ 1861 εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ἀνεξέλεγκτη πλέον ἐμπλοκή του στὴν πολιτικὴ.¹⁴

Χρησιμοποιώντας τὸν ὄρο φιλελεύθεροι γιὰ νὰ χαρακτηρίσουμε τὴ νεολαία θέλουμε νὰ ἀποδώσουμε, ὄχι μόνο τὸ χαρακτήρα τῶν ἰδεῶν τους, ἀλλὰ καὶ τὴν παρουσία τοῦ πνεύματος τοῦ φιλελευθερισμοῦ, δηλαδὴ τὴν παρουσία καὶ τὴ συνάφεια τῶν εὐρωπαϊκῶν πολιτικῶν ἐξελίξεων μὲ τις ἀντίστοιχες στὴ χώρα μας.

Εἶναι ἐξαιρετικὰ ριψοκίνδυνο νὰ ἐπιχειρηθεῖ μιὰ συνοπτικὴ παρουσίαση τοῦ ὄρου φιλελευθερισμὸς στὰ πλαίσια ἐνὸς ἄρθρου. Ἀπετέλεσε ταυτόχρονα θεωρία καὶ κριτικὴ, πρόγραμμα καὶ μέθοδο πολιτικῆς, τρόπο διακυβέρνησης καὶ μορφή κρατικῆς ὀργάνωσης, χωρὶς νὰ ταυτίζεται μὲ καμιὰ ἰδιαίτερη μορφή.¹⁵

μακὴ ζωὴ τῆς νεώτερης Ἑλλάδας (1800-1850)», ἀνάτυπο ἀπὸ τὸν Παρνασσό 21 (1979) 321-346.

12. Γεν. Κολοκοτρώνης, ὁ.π., σ. 103-104.

13. Κων. Λεβίδης, «Ἡ Ἑλλάς ὑπὸ τὸν Ὀθωνα», Σημεῖα 8 Ἰουνίου - 7 Ἰουλίου 1912 (μετάφραση τοῦ Ν. Λεβίδη ἀπὸ τὸ πρωτότυπο, *Quelques mots sur la Grèce et l'ex - Roi Othon adressés à l'opinion publique du monde civilisé*, Βρυξέλλες 1863).

14. Λεβίδης, ὁ.π.

15. Ἡ βιβλιογραφία πάνω στὸ φιλελευθερισμὸ εἶναι τεράστια. Στὸ ἄρθρο αὐτὸ χρησιμοποιήθηκαν τὰ ἐξῆς ἔργα: Benjamin Constant, *Principi di politica*, Ρώμη «Riuniti» 1970 (εἰσαγωγή - μετάφραση Umberto Cerroni)· Quido De Ruggiero, *Storia del liberalismo europeo*, Μιλάνο «Feltrineli» 1977 (α' ἔκδοση Μπάρι «Laterza» 1925)· Harold Laski, *The Rise of European Liberalism*, Λονδίνο 1936· Umberto Cerroni, *Πολι-*

Οἱ ρίζες του βρίσκονται στὶς συγκρούσεις ἀνάμεσα στὴν ἀριστοκρατία καὶ τὴ μοναρχία γιὰ τὴ δημιουργία τοῦ ἐθνικοῦ κράτους, στὴν κριτικὴ τῶν ἀντιπροσωπευτικῶν σωμάτων, στὴν πάλη γιὰ τὴν κατοχύρωση καὶ τὴ διεύρυνση τῶν ἀτομικῶν ἐλευθεριῶν καὶ τὴν παγιοποίηση τῶν συνταγματικῶν κανόνων, στὴν κυριαρχία τοῦ κοινοβουλίου. Ἐνσωματώνει τὸ πνεῦμα τοῦ προτεσταντισμοῦ, τὶς ἀρχές τοῦ φυσικοῦ δικαίου, τῆς φιλοσοφίας τοῦ ἐμπειρισμοῦ καὶ τοῦ ρασιοναλισμοῦ, τὶς ἀρχές τοῦ διαφωτισμοῦ καὶ τῶν ἐπαναστάσεων τοῦ 17ου καὶ κυρίως τοῦ 18ου αἰώνα. Στηρίζεται στὴν ἀρχὴ τῆς αὐτορρύθμισης τῆς οἰκονομίας καὶ τῆς κοινωνίας μέσω τοῦ ἐλεύθερου ἀνταγωνισμοῦ, ἀρχὴ πὺ μὲ τὴ σειρά τῆς ἀπορρέει ἀπὸ τὴν ἀνάπτυξη τῆς καπιταλιστικῆς ἀγορᾶς.

Στὸ φιλελευθερισμὸ ἡ ἀστικὴ τάξη, ἰδιαίτερα τὸν περασμένο αἰώνα, βρῆκε μιὰ κοσμοαντίληψη καὶ μιὰ γλώσσα γιὰ νὰ διατυπώνει καὶ νὰ νομιμοποιεῖ τὰ αἰτήματα καὶ τὰ συμφέροντά της τόσο πρὸς τὴν πλευρὰ τῆς ἀριστοκρατίας ὅσο καὶ ἀπέναντι στὸ προλεταριάτο. Δὲν ὑπῆρξε ὅμως ἓνα κλειστὸ σύστημα ἰδεῶν ἀλλὰ ἐπαναπροσδιοριζόταν συνεχῶς καὶ ἀνέπτυξε ἰδιαίτερα ἐθνικὰ χαρακτηριστικά.

Ἡ ἑλληνικὴ σκέψη γνώρισε τὸ φιλελευθερισμὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ διαφωτισμοῦ καὶ τῆς γαλλικῆς ἐπανάστασης. Στὴ γλώσσα τοῦ φιλελευθερισμοῦ διατυπώθηκαν τὰ αἰτήματα καὶ οἱ ἐπιδιώξεις τῆς ἐπανάστασης. Οἱ βασικὲς ἀρχές του διέπουν τὰ πρῶτα ἑλληνικὰ συντάγματα καὶ τὴν ὀργάνωση τοῦ κράτους.¹⁶

Ἡ τελικὴ ὅμως ἐπικράτηση τῆς παραδοσιακῆς ἄρχουσας τάξης στὸν ἐσωτερικὸ ἀγώνα, ἡ ἀδυναμία τῆς ἀστικῆς τάξης καὶ ὁ ἀποκλεισμός τῶν κύριων ἐμπορικῶν κέντρων ἔξω ἀπὸ τὸ ἀνεξάρτητο κράτος, τὸ διεθνὲς κλίμα τῆς παλινόρθωσης, ὅλοι αὐτοὶ οἱ παράγοντες ἐπέφεραν τὴν ἥττα τοῦ φιλελευθερισμοῦ.

Ἡ ὀθωνικὴ ἐποχὴ κυριαρχήθηκε ἀπὸ τὴν πολιτικὴ καὶ τὸ πνεῦμα τοῦ ἀντιφιλελευθερισμοῦ καὶ τοῦ ἀντιδιαφωτισμοῦ ποὺ ἀγκάλιασε ὅλη τὴν κοινωνία. Στὸ κλίμα αὐτὸ συνέβαλαν ἡ ἔξαρση τοῦ θρησκευτικοῦ φρονήματος, ἡ προβολὴ ἐνὸς ρωμαντικοῦ καὶ μυστικιστικοῦ ἐθνικισμοῦ, ἡ καλλιέργεια μιᾶς πατερναλιστικῆς ἀντίληψης τῆς βασιλείας. Ὁ Κριμαϊκὸς πόλεμος ἔφερε τὸν παροξυσμὸ, τὸ ξέσπασμα καὶ τὴ δραματικὴ ἥττα τῆς πολιτικῆς καὶ τῶν προσανατολισμῶν αὐτῶν καὶ ἀνέτρεψε τὰ ἰδεολογικὰ θεμέλια τῆς μοναρχίας.

τικὴ Σκέψη, Ἀθήνα «Παπαζήσης», Εἰσαγωγή, τ. Α', σ. 23-96· Giuseppe Talamo (ἐπιμ. ἐκδ.), *Antologia degli scritti politici dei liberali italiani*, Μπολόνια «Il Mulino» 1962.

16. Γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ φιλελευθερισμοῦ τὸ 18ο καὶ ἀρχές τοῦ 19ου αἰ. συμβουλευτέκα τὴν ἀδημοσίευτη διατριβὴ τοῦ Πασχάλη Κιτρομηλίδη, *Tradition, Enlightenment and Revolution: Ideological change in eighteenth and nineteenth century Greece*, Harvard Univ., Cambridge Massachusetts, 1978, τὸν ὁποῖο καὶ εὐχαριστῶ θερμά.

Μετά τὸ τέλος τοῦ πολέμου ἀρχίζει ἡ ἐπανεμφάνιση τοῦ φιλελευθερισμοῦ. Ἄλλωστε ὁ Κριμαϊκὸς καί, μετὰ τὸ τέλος του, ἡ συνθήκη τοῦ Παρισίου τοῦ 1856 δημιουργοῦν τοὺς ὅρους μιᾶς οἰκονομικῆς ἀναζωογόνησης ποὺ περιλαμβάνει τὴν ἰσχυροποίηση τῆς ἀστικῆς τάξης στὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν Ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία.

Τὴν ἴδια ἐποχὴ, παράλληλα μὲ τὶς πολιτικὲς ἐξελίξεις στὴν Ἑλλάδα, μπορούμε νὰ διαπιστώσουμε μιὰ γενικότερη ἔφοδο τῆς ἀστικῆς τάξης νὰ διαρρυθμίσει τὶς σχέσεις της μὲ τὶς παραδοσιακὲς δυνάμεις καὶ νὰ προωθήσει τὶς θέσεις της στὴν Κωνσταντινούπολη, στὴ Χίο, στὶς παροικίες τῆς Ἀλεξάνδρειας καὶ τοῦ Καΐρου καθὼς ἐπίσης καί, σὲ ἄλλα πλαίσια, στὰ Ἴονια νησιά.¹⁷

Οἱ κινήσεις αὐτὲς ἐγγράφονται σὲ ἓνα εὐρύτερο πλαίσιο ἐξελίξεων ποὺ περιλαμβάνει τοὺς πολέμους τῆς ἰταλικῆς ἐνοποίησης, τὴν πολωνικὴ ἐξέγερση τοῦ 1863, τὶς ἐθνικὲς κινήσεις στὴν Οὐγγαρία, τὴν ἐνοποίηση τῶν παραδουνάβιων Ἡγεμονιῶν, τὴν κατάργηση τῆς δουλοπαροικίας στὴ Ρωσία, τὸν ἀμερικάνικο ἐμφύλιο πόλεμο, τὴν ἰσχυροποίηση τῆς ἀντιπολίτευσης στὴ γαλλικὴ ἐθνοσυνέλευση καὶ τὴ νίκη τῶν φιλελευθέρων στὶς ἐκλογὲς γιὰ τὸ πρωσικὸ κοινοβούλιο.

Ἰδιαίτερα ἡ ἰταλικὴ ἐνοποίηση ἔδωσε στοὺς φιλελευθέρους μιὰ ἰσχυρὴ ὄθηση προσφέροντας τὴ συναισθηματικὴ ἀτμόσφαιρα τῶν ἀγώνων τους καὶ δίνοντας τὸ μέτρο τῆς σύγκρισης τοῦ φιλελεύθερου Piemonte μὲ τὸ Ἑλληνικὸ βασίλειο.¹⁸

Παράλληλα ἡ ἀρθογραφία στὸν τύπο, ἡ πολιτικὴ ρητορεία, οἱ μαρτυρίες τῶν ἰδίων τῶν φιλελευθέρων καὶ οἱ κρίσεις τῶν ἀντιπάλων τους φανερῶνουν τὴν ἰσχυρὴ ἐπίδραση τῶν φιλελευθέρων ἀλλὰ καὶ τῶν δημοκρατικῶν ἰδεῶν τῆς γαλλικῆς ἐπανάστασης τοῦ 1789 καὶ τοῦ 1848 στὴ διαμόρφωση τῶν ἰδεῶν τῆς γενιᾶς αὐτῆς. Ὁ Καρολίδης γράφει ὅτι ἡ ἱστορία τῆς γαλλικῆς ἐπανάστασης τοῦ Mignet εἶχε γίνει «*εὐαγγέλιον τῶν πολιτικολογούντων ρητόρων*» καὶ κατηγοροῦσε τὸ Σαρίπολο ὅτι εἶχε ματατρέψει τὸ βῆμα τῆς ἐθνοσυνέλευσης σὲ ἔδρα διδασκαλίας τῆς γαλλικῆς ἐπανάστασης.¹⁹ Ὁ Ὀδυσσεὺς Ἰάλεμος, στὸ αὐτοβιογραφικὸ ἄρθρο μὲ τὸ χαρακτηριστικὸ τίτλο «*Ὁ Κρόμβελ τοῦ Βίκτωρος Οὐγκὼ καὶ ἡ τὸ 1858 εἰκοσιπενταετηρὶς τοῦ Ὄθωνος*» γράφει ὅτι ἡ μελέτη τῶν ἔργων τῶν Lamartine,

17. Σβορώνος, ὀ.π., σ. 94.

18. Ὁ Ἀναστάσιος Γούδας, *Ἐπόμνημα περὶ Ἑλλάδος*, Ζάκυνθος 1862 σ. 22, 28 γράφει: «*Μία ἀπλὴ καὶ ταχεῖα σύγκρισις τῆς συγχρόνου Ἑλλάδος πρὸς τὴν Ἰταλίαν καθιστᾶ προφανῆ τὴν ἰδέαν τοῦ κινδύνου τοῦ Ὄθωνος*». Γιὰ τὶς σχέσεις ἀνάμεσα στὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν Ἰταλία σ' αὐτὴ τὴν περίοδο ἐτοιμάζω μονογραφία.

19. Π. Καρολίδης, ὀ.π., σ. 71. Γιὰ τὴ σημασία τῆς ἱστορίας τοῦ Μινιὲ βλ. Κ. Θ. Δημαράς, «*Γαλλικὴ ἐπανάσταση*», *Τὸ Βῆμα* 4.5.79.

Lamennais, Mignet, Michelet, Luis Blanc, Mazzini, Macaulay ἔθρεψαν ἰδεολογικά τὴ γενιά του.²⁰ Ἀνάλογες μαρτυρίες ἔχουμε ἀπὸ τὸ Νικόλαο Δραγούμη πού κρίνει ἀπὸ τὸ ἀντίπαλο στρατόπεδο.²¹ Ἀκόμη καὶ ὁ ὄρος *σύστημα* χρησιμοποιούνταν μὲ τὴν ἀντιδυναστική σημασία πού τοῦ ἀπέδιδαν οἱ γάλλοι δημοκρατικοὶ τὴν ἐποχὴ τῆς βασιλείας τοῦ Louis Philippe μετὰ τὰ 1830.²²

Τὸ ἰδεολογικὸ στερέωμα τῆς γενιᾶς τοῦ 1860 προσδιόρισε τὸ ἰδεολογικὸ περιεχόμενον τῆς ἐπανάστασης τοῦ 1862.

Ἡ ὁμάδα τῶν φιλελευθέρων εἶχε συνείδηση τῆς διαφορᾶς της ἀπὸ τὶς παραδοσιακὲς πολιτικὲς δυνάμεις καὶ θεωροῦσε τὴν ἐπανάσταση ἔργο της. Ἡ ἐφημερίδα *Τὸ Μέλλον τῆς Ἀνατολῆς* ἔγραφε ὅτι «Ἡ ἐπανάστασις τῆς 11ης Ὀκτωμβρίου διαφέρει πολὺ ἀπὸ τὴν 3ης Σεπτεμβρίου. Ἐκείνη ἦτο πολιτικὴ, εἰς ἣν ἔλαβον τὴν πρωτοβουλίαν τὰ κόμματα, ἐνῶ αὕτη εἶναι κοινωνικὴ εἰς ἣν ἔλαβεν τὴν πρωτοβουλίαν ὁ λαὸς διὰ τῶν δύο κυρίων ὀργάνων τῆς ζωῆς καὶ τῆς διανοίας του, τῆς στρατιωτικῆς καὶ πολιτικῆς νεολαίας».²³

Οἱ φιλελευθέροι ἀποτέλεσαν κυρίως τὴν ἐξωκοινοβουλευτικὴ ἀντιπολίτευση, τὸ φορέα τῶν λαϊκῶν ἐκδηλώσεων, τῶν στρατιωτικῶν συνωμοσιῶν καὶ τῶν ἐξεγέρσεων τῆς ἀνοιξῆς τοῦ 1862. Δὲν δίσταζαν νὰ θέτουν ἀνοιχτὰ τὸ στόχο τῆς ἐκθρόνισης.²⁴ Τὰ διαθέσιμα στοιχεῖα πού προκύπτουν γιὰ τὰ ἄτομα πού κατηγορήθηκαν γιὰ τὴ συμμετοχὴ τους στὶς διαδηλώσεις τοῦ Μαΐου - Ἰουνίου 1859 καὶ στὴ συνωμοσίαν τοῦ Μαΐου τοῦ

20. Ὀδυσσεὺς Ἰάλεμος, «Ὁ Κρόμβελ τοῦ Βικτώρος Ουγκώ καὶ ἡ τὸ 1858 εικοσιπενταετηρίς τοῦ Ὄθωνος», *Ἡμερολόγιον Κ. Σκόκου*, 1887, σ. 120-125.

21. Ν. Δραγούμης, *Ἀναμνήσεις*, τ. Β', σ. 219.

22. Ἐκθεση τοῦ πρεσβευτῆ τῆς Ἰταλίας στὴν Ἀθήνα Terenzio Mamiani, 18.9.1862. Archivio Storico del Ministero degli Affari Esteri (ASMAE), 793, 155. Ὁ Mamiani εἶχε ζήσει στὴ Γαλλία ὡς ἐξόριστος μετὰ τὴν ἧττα τῆς ἐπανάστασης τοῦ 1830 στὴν πατρίδα του.

23. *Τὸ Μέλλον τῆς Ἀνατολῆς*, 7.11.1862. *Τὸ Μέλλον τῆς Ἀνατολῆς* ἦταν ἡ ἐφημερίδα πού ἐξέδιδε ὁ Ὄδ. Ἰάλεμος μαζὶ μὲ ἄλλους νεαροὺς διανοούμενους οἱ ὅποιοι, ἀργότερα, ἔγιναν μέλη τοῦ Ρ.Φ. Ἡ ὁμάδα αὕτη προήλθε μὲσα ἀπὸ μιὰ διαδικασία πολυδιασπάσεων ἀπὸ μιὰ ἀρχικὴ πού ἐξέδιδε *Τὸ Μέλλον τῆς Πατρῆδος*, ἀπὸ τὶς 4.11.1859 ὡς τὴν ἀπαγόρευσὴ του στὶς 20.5.1861. Τὸν Ἰούνιο τοῦ ἴδιου χρόνου ἐκδόθηκαν δυὸ ἐφημερίδες μὲ τὸν ἴδιο τίτλο. Τὴ μία (φ. τῆς 20.6.1861) ἐξέδωσε ὁ Γ. Ματζούνης καὶ τὴν ἄλλη (φ. τῆς 23.6.1861) ὁ Ἀναστ. Βιτάλης. Ἐνα μῆνα ἀργότερα (6.7.1861) ἐκδόθηκε *Τὸ Μέλλον τῆς Ἑλλάδος*, ὡς τὶς 6.9.1861 πού ἀπαγορεύτηκε ἡ κυκλοφορία του μετὰ τὴ ἀπόπειρα τοῦ Ἀρ. Δόσιου ἐναντίον τῆς Ἀμαλίας. Μετὰ ἕνα χρόνο, στὶς 7.7.1862, ἐπανεκδόθηκε τὸ *Τὸ Μέλλον τῆς Ἑλλάδος*, ἐνῶ στὶς 26.7.1862 *Τὸ Μέλλον τῆς Ἀνατολῆς*. Ἡ ἐφημερίδα ἐξέφραζε τὶς ἀπόψεις τοῦ συλλόγου. (Στὸ ἐξῆς Μ.Α.).

24. Ἀλέξανδρος Βυζάντιος, «Ἐκθεσις τῶν ἐν Ἑλλάδι συμβάντων ἀπὸ Ἰουνίου 1862 ἕως Ἰουνίου 1865», ἐφημ. *Νέων Ἀστὴν* 30.1.1903.

1861 δίνουν τὴν ἐξῆς, ἐνδεικτικὴ βέβαια, εἰκόνα:

Ἐκ τῆς ἄποψης ἡλικίας 13 ἦσαν κάτω τῶν 20 ἐτῶν,	
21 »	20 - 25 »
8 »	26 - 30 »
7 »	31 - 35 »
καὶ 8 πάνω ἀπὸ	36 »

Ἐκ τῆς ἐπαγγελματικῆς ἄποψης 12 ἦσαν στρατιωτικοὶ (8 κατώτεροι καὶ 4 ἀνώτεροι ἀξιωματικοί), 3 δικηγόροι, 2 δημοσιογράφοι, 10 ὑπάλληλοι, 10 φοιτητές, 15 μαθητές, 2 κτηματίες καὶ 5 διαφόρων ἐπαγγελματῶν.²⁵

Μετὰ τὴν ἐξέγερση τῆς 10 Ὀκτωβρίου διαμορφώθηκε ἀνάμεσα στὶς δύο ὁμάδες μιὰ λεπτὴ ἰσορροπία στὴν ὁποία οἱ μηχανισμοὶ τῆς ἐξουσίας πέρασαν στὸν ἔλεγχο τῶν παραδοσιακῶν πολιτικῶν ποὺ σχημάτισαν κυβέρνηση, ἀλλὰ οἱ φιλελευθεροὶ ἐπέβαλαν τὶς ἀπόψεις τους γιὰ τὶς θεσμικὲς ἀλλαγές καὶ κράτησαν τὸ βασικὸ δικαίωμα νὰ ὀργανώσουν τὴν ἐθνοφυλακὴ.²⁶ Ὁ Δεληγιώργης γράφει ὅτι ἦταν ἀνυποχώρητος στὸ αἴτημα αὐτό. «Τῆς Ἐπαναστάσεως ἡ φύλαξις ἔπρεπε νὰ εἶναι μέχρις ἀποπερατώσεως αὐτῆς ἐμπιστευμένη εἰς τοὺς ἐργασθέντας καὶ κινήσαντες αὐτήν, διότι μύριοι κίνδυνοι τὴν ἠπειλοῦν· ὁ ξένος χρυσός, ἡ ξένη πολιτικὴ, τὰ ἐντόπια συμφέροντα».²⁷

Ἡ ἐθνοφυλακὴ στάθηκε ἔρεισμα τῶν φιλελευθέρων. Ἡ συγκρότησὴ τῆς ἦταν ἓνα ἀπὸ τὰ κεντρικὰ αἰτήματα τῆς ἀντιπολίτευσης. Ἡ ἀντίθεση τοῦ Ὀθῶνα θεωρήθηκε σὰν μιὰ ἀπὸ τὶς αἰτίες τῆς πτώσης του.²⁸

Τὸ αἴτημα τῆς ἐθνοφυλακῆς ἀποτελοῦσε τὸ συνδετικὸ κρίκο ἀνάμεσα στὸν ἐθνικισμὸ καὶ τὸ φιλελευθερισμὸ. Τὸ ἐθνικὸ ζήτημα συγκεκριμενοποιοῦνταν σὲ μιὰ διεκδίκηση στὰ πλαίσια τῆς ἐσωτερικῆς πολιτικῆς. Ταυτόχρονα ἡ ἐθνοφυλακὴ, ὡς ἐξοπλισμὸς τοῦ ἔθνους, θεωροῦνταν ἐγγύηση τῶν δικαιωμάτων τοῦ λαοῦ ἀπέναντι στὶς αὐθαιρέσεις τῆς μοναρχίας.

Ἡ δημιουργία τῆς, τὴν ἐπομένῃ τῆς ἐπανάστασης, ἀπὸ τοὺς πολίτες ποὺ πῆραν μέρος σ' αὐτήν, ἀποτελοῦσε θεσμὸ μὲ ἐπαναστατικὴ προέλευση καὶ λαϊκὴ συγκρότηση, μὲ καθῆκον τὴν περιφρούρηση τῆς ἐπανάστασης καὶ τὴν τήρηση τῆς δημόσιας τάξης. Ἡ ὀργάνωσὴ τῆς ἦταν δημοκρα-

25. Δικαστικὰ βουλεύματα 328 (σκιαδικὰ) καὶ 768 (συνωμοσία 1861), Γ.Α.Κ., Ἄρχειο Βλαχογιάννη, κυτίο 48.

26. Π. Καρολίδης, ὀ.π., σ. 333, 367· Ἐπαμεινώνδας Δεληγιώργης, *Πολιτικὰ ἡμερολόγια. Πολιτικαὶ σημειώσεις. Πολιτικαὶ Ἐπιστολαί. Μέρος πρῶτον, 1859-1862*, Ἀθήνα 1896, σ. 74, 76.

27. Ἐπ. Δεληγιώργης, ὀ.π. 223.

28. Ἀπόψεις ποὺ ἀναπτύχθηκαν στὴ συνεδρίαση τοῦ *Ρήγα Φερραίου* γιὰ τὴν παραίτηση τοῦ Κορωναίου ἀπὸ τὴν ἀρχηγία τῆς Ἐθνοφυλακῆς, *Μ.Α.*, 16.12.1862.

τική. Τους άξιοματικούς και τους ύπαξιοματικούς τους εξέλεξαν οί πολίτες.²⁹

Άπό την άρχή έπομένως ή έθνοφυλακή άποτελούσε αντίπαλο τής κυβέρνησης. 'Ο Πάνος Κορωνάιος, ό άρχηγός της, αναφέρει ότι ή κυβέρνηση προσπάθησε με κάθε τρόπο νά έμποδίσει τή σύστασή της. 'Εφερνε άντιρρήσεις στον κανονισμό της και δέν τής χορηγούσε όπλα και άλλο στρατιωτικό ύλικό. 'Η έθνοφυλακή έγινε χάρη στη βοήθεια των κατοίκων τής πρωτεύουσας και στα όπλα που πρόσφεραν οί όμογενείς.³⁰

Τό Δεκέμβριο ή κυβέρνηση ανάγκασε τον άρχηγό τής έθνοφυλακής σέ παραίτηση και κατάργησε τή θέση του. Στη σύγκρουση *πεδινών - όρεινών* τό Φεβρουάριο του 1863 ή έθνοφυλακή έμεινε ούδέτερη και άργότερα ύποστήριξε τους όρεινούς. 'Η έθνοφυλακή δέν μπόρεσε νά παίξει ένεργό πολιτικό ρόλο. Τής έλειπε μιá έναλλακτική πολιτική προοπτική. Οί φιλελεύθεροι δέν μπόρεσαν νά άποτελέσουν μιá ήγεσία με συγκεκριμένη πολιτική κατεύθυνση, και νά χρησιμοποιήσουν τς δυνατότητές της. 'Η πολιτική δραστηριότητα φιλελευθέρων και έθνοφυλακής δέν διασταυρώθηκε παρά τό γεγονός ότι πολλοί συμμετείχαν ταυτόχρονα και στους δύο σχηματισμούς.

'Η επανάσταση είχε νά άντιμετωπίσει τό πρόβλημα τής αναδιοργάνωσης του κρατικού μηχανισμού. 'Η λύση ήταν άλληλένδετη με την άντίληψη που είχε κάθε ομάδα για την επανάσταση.

Τήν έπομένη τής εξέγερσης, στις 12 'Οκτωβρίου, ό άρχηγός τής προσωρινής κυβέρνησης Δημήτριος Βούλγαρης δήλωσε μπροστά σέ λαϊκή συγκέντρωση ότι ή επανάσταση είχε ήδη λήξει και ότι έγκαθιδρύθηκε νέα τάξη πραγμάτων. Καλούσε τό λαό νά καταθέσει τά όπλα γιατί ή άποστολή του είχε λήξει.³¹

'Αντίθετα οί φιλελεύθεροι πίστευαν πως ή επανάσταση, όχι μόνο δέν

29. Διαφορετική ήταν ή κατάσταση στη Δυτική Στερεά. 'Εκεί έλεγε τήν κατάσταση ό Θεοδώρακις Γρίβας. Βρισκόταν σέ άντίθεση τόσο με την κυβέρνηση όσο και με τς διοικητικές έπιτροπές των πόλεων. Ζητούσε νά συγκροτηθεί ή έθνοφυλακή μόνο από τους ευπορωτέρους και νά εγκρίνει ό ίδιος τους άξιοματικούς της.

30. Π. Κορωνάιος, δ.π., σ.8, έφημ. 'Εθνοφύλαξ, 26.11.1862. 'Εκθεση για τή συγκρότηση και τή δράση τής έθνοφυλακής έκανε ό Θερασύβουλος Ζαΐμης στην κθ' συνεδρίαση τής συνέλευσης (21.1.1863). Δημοσιεύτηκε από τον Κ. Βοβολίνη, *Μέγα 'Ελληνικό Βιογραφικό Λεξικό*, τ. Δ', 'Αθήνα 1961, σ. 85.

31. Μ.Α., έκτακτο παράρτημα 13.10.1862. 'Ο Βούλγαρης είπε: *«Αί εόχαι και οί πόθοι του 'Εθνους εξέπληρώθησαν, ή εθνική κυριαρχία άνέστη! Λαός και Στρατός εις έν ένωθέντες έν μιá στιγμή άνεδείχθησαν άξιοι του μεγάλου μέλλοντός των. 'Η πρόφηρ καθεστώσα τάξις έπαισιν άνεπιστρεπί, και νέα τάξις διεδέχθη αυτήν (...) καθήκον έχομεν όσον τάχος νά συγκαλέσωμεν 'Εθνικήν Συνέλευσιν, δια νά σκεφθί περι τής νέας Συνταγματικής Μοναρχίας. 'Η Πατρίς σας έδωκεν τά όπλα προς άνάκτησιν των δικαίων σας· λοιπόν δέν είναι πλέον άνάγκη νά φέρητε αυτά εις χείρας, θα κάμετε χρήσιν αυτών, τότε*

εἶχε λήξει, ἀλλὰ ἀντίθετα βρισκόταν στήν ἀρχή της καί ὅτι δέν θά ἔπρεπε νά περιοριστεῖ μόνο στίς θεσμικές ἀλλαγές, ἀλλά νά ἐπεκταθεῖ καί στούς θεσμούς καί τίς λειτουργίες πού ἀποτελοῦσαν τὸ ὑπόβαθρο τοῦ πολιτεύματος.

Ἡ δυνατότητα ὅμως νά πραγματοποιήσουν τίς ἀντιλήψεις τους ἐξαρτῶνταν ἀπὸ τὴ δύναμη πού θά συγκέντρωναν στήν ἐθνοσυνέλευση. Αὐτὸς ἦταν καί ὁ λόγος πού ἀποφάσισαν νά ἰδρῦσουν τὸν *πολιτικὸν σύλλογον Ρήγα Φερραῖο*.

Ἐπισημαίνεται ὅτι ὁ σύλλογος, στὴ διακήρυξή του στίς 10.11.1862, ὑποστήριζε ὅτι «ἡ ἐπανάστασις δὲν ἐτελείωσε διότι σκοπὸς αὐτῆς τελικὸς δὲν ἦτο ἡ ἐκθρόνησις τοῦ Ὀθωνος μόνη, ἀλλ’ ἡ ἀνάπλασις τῆς κοινωνίας καὶ ἡ θεμελίωσις νέας πολιτικῆς τάξεως (. . .) Ἡ Ἐθνοσυνέλευσις προωρισμένη νὰ γίνῃ ἡ ἐστία τοῦ ἐπαναστατικοῦ πνεύματος τοῦ ἔθνους πρὸς ἀνάπλασιν καὶ ἀναδιοργάνωσιν αὐτοῦ, πρέπει νὰ συγκεντρῶνῃ ἀγνὰς καὶ ἀμολόντους τὰς ἐθνικὰς ἰδέας δι’ ἀποστολῆς ἀντιπροσώπων ἀναμφισβητήτου ἀρετῆς καὶ φιλοπατρίας.»³²

Τὸ Μέλλον τῆς Ἀνατολῆς ὑποστήριζε πῶς «Ἄν τὰ δύο ταῦτα στοιχεῖα (ἐνν. τὴ στρατιωτικὴ καὶ πολιτικὴ νεολαία) δὲν εἰσέλθωσιν εἰς τὴν ἐθνοσυνέλευσιν, ἡ ἐπανάστασις θά ἀποτύχῃ, θά καθαιρεθῇ τοῦ Ὀθωνος ἡ δυναστεία, ἀλλὰ δὲν θά ἀναμορφωθῇ ἡ ἐλληνικὴ κοινωνία, θά ἀλλάξωμεν αὐθόνην τὸν ὅποιον μᾶς ἐπέβαλον οἱ ξένοι». Οἱ φιλελεύθεροι ἀντιπρόσωποι, «θὰ πρέπει νὰ ἀντιπροσωπεύουν ἐν αὐτῇ καὶ τὴν κοινωνικὴν ἐπανάστασιν καὶ τὴν ἐσωτερικὴν ἐθνικὴν ἀναμόρφωσιν».³³

Παράλληλα μὲ τὸ *Ρήγα Φερραῖο* τὴν ἴδια ἐποχὴ δημιουργήθηκαν καὶ ἄλλοι σύλλογοι, ἀλλὰ μὲ πολὺ μικρὴ ἀπήχηση καὶ δραστηριότητα. Ἦσαν οἱ σύλλογοι Ἐθνικὸν Φρόνημα μὲ πρόεδρο τὸν Ἀναστάσιο Γούδα³⁴, Κοινὴ Γνώμη καὶ Ἐλληνικὸς Σύλλογος Ἱερὸς Ἀγὼν μὲ πρόεδρο τὸν Κων. Κανάρη καὶ προσωρινὸ γραμματέα τὸ Σοφοκλῆ Καρύδη. Ὁ Ἱερὸς Ἀγὼν ἐμφανίστηκε τὸν Ἰανουάριον τοῦ 1863. Ἐνα μῆνα ἀργότερα ὁ πρόεδρός του ἀκολούθησε τοὺς ὄρεινους καὶ ὁ γραμματέας, πού ὑπῆρξε καὶ μέλος τοῦ *Ρ.Φ.*, τοὺς πεδινούς.³⁵ Ὁ σύλλογος ὅμως πού συγκέντρωσε τοὺς περισσότερους φιλελεύθερους, «τὸ ἄνθος τῆς ἐπαναστατικῆς νεολαίας»³⁶ καὶ ἔδειξε τὴ μεγαλύτερη δραστηριότητα ἦταν ὁ *Ρήγας Φερραῖος*.

Ἰδρύθηκε τὸ τρίτον δεκαήμερον τοῦ Ὀκτωβρίου. Στὸ πρῶτον ἄρθρον τοῦ

μόνον, ὅταν ἡ Πατρις λάβῃ ἀνάγκην, ὅταν, λέγομεν, ἠχώρησῃ ἡ σάλπιγξ, πρὸς ὑπεράσπισιν τῆς Πατρίδος».

32. *M.A.*, 10.11.1862.

33. *M.A.*, 7.11.1862.

34. Ἐθνοφύλαξ, 12.11.1862.

35. Ἐθνοφύλαξ, 3.1.1863.

36. Ἄλ. Βυζάντιος, *Νέον Ἄστυ*, 31.1.1903.

καταστατικοῦ του ὀρίζεται ὡς σκοπός του νὰ παρακολουθεῖ τὰς διαφόρους τῆς ἐπαναστάσεως φάσεις καὶ νὰ ἐπενεργεῖ «ὅσον τὸ ἐπ' αὐτῷ εἷς τε τὴν κυβέρνησιν καὶ τὴν κοινὴν γνώμην».³⁷

Στὴν ἰδρυτικὴ του διακήρυξη τονίζεται ὅτι ἡ ἀνάγκη ποῦ γέννησε τὸ *P.Φ.* εἶναι ἡ περιφρούρηση τῆς ἐπανάστασης ἀπὸ τοὺς ἐχθροὺς καὶ τοὺς ὑπονομευτές της, καὶ ἡ πραγματοποίηση τῶν ἀρχῶν της. Θεωροῦσε πὼς ἂν τὸ καθῆκον αὐτὸ ἦταν αὐτονόητο γιὰ κάθε πολίτη, ἦταν ἐπιβεβλημένο σὲ ὅσους ἀγωνίστηκαν γιὰ τὴν ἀνατροπὴ τῆς δυναστείας.³⁸

Ὁ σύλλογος ἐπεδίωκε ἐπίσης νὰ ἀποδείξει μὲ τὴ δραστηριότητά του ὅτι οἱ ἀρχές τῆς ἐπανάστασης δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ περιοριστοῦν στὴν ἀνατροπὴ τῆς δυναστείας ἀλλὰ νὰ ἐπεκταθοῦν στὴν ἀναδιοργάνωση τῶν θεσμῶν καὶ τῆς πολιτικῆς ζωῆς. Στὸ ζήτημα τῆς στάσης τοῦ συλλόγου ἀπέναντι στὴν κυβέρνηση διαμορφώθηκαν τρεῖς τάσεις. Ἡ πρώτη ὑποστήριζε πὼς θὰ ἔπρεπε νὰ ἐπιδιωχθεῖ ἡ ἀνατροπὴ τῆς ἐπειδὴ ἡ σύνθεσή της δὲν ἐξέφραζε τὴν ἐπανάσταση. Ἡ δευτέρα ὅτι ὁ σύλλογος δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ ἀσχολεῖται μὲ τὴν καθημερινὴ πολιτικὴ, ἀλλὰ νὰ συζητᾶ τις συνταγματικὲς καὶ πολιτικὲς ἀρχές ποῦ θὰ καθιέρωνε ἡ ἐθνοσυνέλευση. Ἡ τρίτη, ποῦ ἐπικράτησε, ὑποστήριξε ὅτι θὰ ἔπρεπε νὰ δώσουν κριτικὴ ὑποστήριξη στὴν κυβέρνηση, ὡς τις ἐκλογές γιὰ τὴν ἐθνοσυνέλευση, ἐφ' ὅσον δὲν ἐκτρέπεται τῶν ἐπαναστατικῶν ἀρχῶν.³⁹ Ὁ σύλλογος ἦταν ἀποφασιστικὰ ἀντίθετος μὲ ὅλους ὅσους προσπαθοῦσαν νὰ πετύχουν προσωπικὰ ὀφέλη ἀπὸ τὴν κυβέρνηση καθὼς καὶ μὲ ἐκείνους ποῦ γιὰ παρόμοιους λόγους ἐπιζητοῦσαν κυβερνητικὲς ἀλλαγές. Φοβόταν ἐνδεχόμενη ἀποσταθεροποίηση ποῦ θὰ ἀνέκοπτε ἢ θὰ καθυστεροῦσε τὴν πορεία πρὸς τὴν ἐθνοσυνέλευση.

Παράλληλα θεωροῦσε πὼς θὰ ἦταν ἀνεπαρκεῖς οἱ συνταγματικοὶ θεσμοὶ ἂν δὲν ὑπῆρχε μιὰ εὐρύτερη φιλελεύθερη κουλτούρα. Ἄν δηλαδὴ δὲν λειτουργοῦσαν πολιτικὲς ὀργανώσεις, δὲν γίνονταν δημόσιες συζητήσεις καὶ πολιτικὲς συγκεντρώσεις, ἂν δὲν κυριαρχοῦσε πνεῦμα ἀνεκτικότητας καὶ σεβασμοῦ τῆς διαφορετικῆς γνώμης ὥστε ἡ πολιτικὴ διαφωνία νὰ μὴ ποινικοποιεῖται, νὰ μὴ θεωρεῖται δηλαδὴ ἔβρις καὶ ἐπιβουλή, σφετερισμὸς τῆς κυβερνητικῆς ἐξουσίας. Ἀποσκοποῦσε στὴ διάδοση μιᾶς πολιτικῆς παιδείας ἀνάμεσα στοὺς πολίτες, στὴν ἐνθάρρυνση τῆς ὀργάνωσής τους σύμφωνα μὲ τις πολιτικὲς τους ἰδέες καὶ στὴ δημιουργία μὲ τὴν ἴδια τὴν ὑπαρξὴ καὶ τὴ λειτουργία του, ἐνὸς προηγούμενου ἀπέναντι στὴν ἐξουσία.

37. *M.A.*, 17.11.1862.

38. *M.A.*, 25.10.1862, βλ. παρακάτω, παράρτημα II, ὅπου δημοσιεύεται ἡ ἰδρυτικὴ διακήρυξη τοῦ συλλόγου.

39. *M.A.*, 6.11.1862.

Σύμφωνα με τὸ καταστατικό του, ὁ σύλλογος ἰδρύθηκε ὡς μιὰ κλειστή λέσχη ἀγωνιστῶν, προσδιορίζοντας ἐκ τῶν προτέρων τὸν ἀριθμὸ τῶν μελῶν του στὰ 150. Καθόρισε ὡς τὴ βασικότερη δραστηριότητά του τίς συνεδριάσεις τῆς ὀλομέλειάς του. Γιὰ νὰ ἀποκτήσει κανεὶς τὴν ιδιότητα τοῦ μέλους θὰ ἔπρεπε νὰ προταθεῖ ἀπὸ 10 παλαιότερα μέλη, καὶ νὰ ἐγκριθεῖ ἢ ὑποψηφιότητά του μετὰ ψηφοφορία τῆς ὀλομέλειας. Προβλεπόταν ὅτι μποροῦσε νὰ δοθεῖ ὁ τίτλος τοῦ ἐπιτίμου μέλους σὲ πρόσωπα ποὺ προσέφεραν σημαντικὲς ὑπηρεσίες στὴν ἐπανάσταση. Τὰ μέλη εἶχαν τὴν ὑποχρέωση νὰ συμμετέχουν στὶς συνεδριάσεις τοῦ συλλόγου καὶ νὰ πληρώνουν μηνιαία εἰσφορά. Ἐξέλεγαν προεδρεῖο με ἑθτεία ἑνὸς μηνὸς καὶ με ἀποκλειστικὴ ἀρμοδιότητα νὰ διευθύνει τίς συζητήσεις ἀλλὰ χωρὶς νὰ παίρνει μέρος σ' αὐτές. Τὰ περισσότερα ἄρθρα τοῦ καταστατικοῦ ὄριζαν λεπτομερῶς τίς διαδικασίες τῶν συζητήσεων. Γιὰ τὰ ζητήματα ποὺ ὁ σύλλογος ἤθελε νὰ προβάλλει στὴν κυβέρνηση, ἐξέλεγε ἐπιτροπὲς οἱ ὁποῖες, ἀφοῦ διαπραγματεύονταν με τοὺς ἀρμόδιους ὑπουργούς, ἔπρεπε νὰ λογοδοτήσουν στὴν ὀλομέλεια. Ἄν ὁ σύλλογος θεωροῦσε ὅτι κάποιο ζήτημα εἶχε ἐξαιρετικὴ σπουδαιότητα μποροῦσε νὰ παρασταθεῖ στὴν κυβέρνηση ὁ ἴδιος, ὡς σῶμα.

Ὡς μέλη τοῦ πρώτου προεδρείου ἐκλέχθηκαν ὁ Γεώργιος Πετμεζᾶς, πρόεδρος, οἱ Δημήτριος Βουδούρης καὶ Ἰωάννης Ζυμβρακάκης, ἀντιπρόεδροι, οἱ Ἄριστείδης Δόσιος καὶ Νικόλαος Περόγλου γραμματεῖς, καὶ ὁ Νικόλαος Νάκης ἔφορος.⁴⁰

Τὸ καταστατικό καὶ ἡ λειτουργία τοῦ συλλόγου χαρακτηρίζονται ἀπὸ πνεῦμα «ἐλιτισμοῦ». Θὰ περιμέναμε ὅτι γιὰ νὰ ἑναρμονισθεῖ με τὸ σκοπὸ τῆς ἴδρυσής του θὰ ἐπεδίωκε νὰ διευρύνει τίς γραμμές του καὶ τὴν ἐπιρροή του. Ἡ ἔλλειψη ἀνάλογου προσανατολισμοῦ ἔκανε τίς συζητήσεις κύρια δραστηριότητά του. Ἐτσι ἀπουσιάζει μιὰ ἱεραρχημένη δομὴ ἱκανὴ νὰ ἐξασφαλίσει τὴν ἀποτελεσματικότητα τῆς δράσης του. Στὸ σύλλογο δὲν ἀναδεικνύεται καμιὰ ἡγετικὴ ὁμάδα. Ἀντίθετα ὁ θεσμὸς τῶν προσωρινῶν προεδρείων καὶ οἱ περιορισμένες ἀρμοδιότητές τους, ἡ ὑποχρέωση λογοδοσίας τῶν ἀπεσταλμένων του στὴν ὀλομέλεια ἀμέσως μετὰ ἀπὸ κάθε ἀποστολή, δείχνει μιὰ βαθειὰ δυσπιστία σ' ὁποιοδήποτε ἀντιπροσωπευτικὸ ὄργανο. Ἀποκαλύπτει ὅτι ἡ βάση τῆς πολιτικῆς συμφωνίας ἦταν πάρα πολὺ στενὴ καὶ ὅτι ἡ ἀπόκλιση τῶν ἀπόψεων τῶν μελῶν πάρα πολὺ μεγάλη. Αὐτὸ ἄλλωστε ἀποδείχτηκε στὴ συνέχεια.

Ἡ ἔλλειψη δυνατότητας ἀποτελεσματικῆς δράσης περιορίσε τὴν ἐπίδραση τοῦ συλλόγου στὶς πολιτικὲς ἐξελίξεις. Οἱ μεγάλες ἀποκλίσεις στὸ ἐσωτερικὸ του ὀδήγησαν σὲ σύντομο χρονικὸ διάστημα στὴ διάλυσή του

40. Ἐθνοφυλάξ, 29.10.1862.

καὶ τὴν ἔνταξη τῶν μελῶν τοῦ σ' ὅλες τὶς ἀποχρώσεις τοῦ πολιτικοῦ φάσματος.

Τὰ σχόλια αὐτὰ στὸ καταστατικὸ τοῦ συλλόγου γίνονται, βέβαια, μὲ τὴ σημερινὴ ἐμπειρία τοῦ μοντέρνου πολιτικοῦ κόμματος, ποῦ ἀποτελεῖται ἀπὸ ἓνα ὀργανωτικὸ μηχανισμὸ σὲ ἐθνικὴ κλίμακα καὶ ἀπὸ ἓνα πολιτικὸ πρόγραμμα διαρθρωμένο ἔτσι ὥστε νὰ ἀγκαλιάζει ὅλη τὴν κοινωνία. Πρέπει νὰ πάρουμε ὑπόψη μας ὁμως ὅτι οἱ συνηθισμένες μορφές τῶν πολιτικῶν σχηματισμῶν τοῦ περασμένου αἰῶνα ἦσαν τοῦ τύπου τῶν ἀγγλικῶν ἐκλογικῶν ἐπιτροπῶν, τῶν γαλλικῶν ἐπαναστατικῶν clubs ἢ τῶν ἄμορφων πολιτικῶν «μερίδων» γύρω ἀπὸ χαρισματικούς ἡγέτες. Ἄλλωστε ὁ φιλελευθερισμὸς θεώρησε, ἀρχικά, ἐχθρικές στὴν ἐλευθερία τὶς πολιτικές ἐνώσεις (νόμος Le Chapelier, 1791) καὶ ἀργότερα προσδιόρισε τὴ φυσιογνωμία τους μὲ τὸ ἰσχυρὸ πνεῦμα ἀτομικισμοῦ ποῦ τὸν διακρίνει.⁴¹

Τὰ μέλη τοῦ συλλόγου ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὸν κατάλογο ποῦ δημοσίεψε σὲ παράρτημα *Τὸ Μέλλον τῆς Ἀνατολῆς* στίς 16.12.1862 ἦσαν 143.

Σύμφωνα μὲ τὰ στοιχεῖα γιὰ τὴν ἡλικία τους τὸ ἐπάγγελμα καὶ τὴν πολιτικὴ τους δραστηριότητα προκύπτει ἡ ἐξῆς εἰκόνα.

Ἐξακριβώθηκε ἡ ἡλικία 67 μελῶν τὰ ὁποῖα κατανέμονται ὡς ἐξῆς:

Κάτω τῶν	20	ἐτῶν	εἶναι	4
	21 - 30	»	»	42
	31 - 40	»	»	13
	41 - 50	»	»	5
πάνω ἀπὸ	51	»	»	3

(Οἱ ἀνθυπολοχαγοὶ καὶ οἱ ὑπολοχαγοὶ τῶν ὁποίων δὲν ἦταν γνωστὸς ὁ χρόνος γέννησης ὑπολογίστηκαν στὴν κλίμακα τῶν 21 ἕως 30 ἐτῶν. Δὲν ἐντάχθηκαν ὁμως στὴ χρονολογικὴ κλίμακα οἱ φοιτητὲς μὲ ἄγνωστο χρόνο γέννησης.)

Ἀπὸ ἄποψη ἐπαγγελματικῆς ἀπασχόλησης ἐξακριβώθηκε τὸ ἐπάγγελμα 100 μελῶν. Στρατιωτικοὶ εἶναι 40, κατώτεροι ἀξιωματικοὶ 31, ἀνώτεροι 3, στρατιωτικοὶ γιατροὶ 2, ἐκτὸς στρατεύματος 4. Ἀστυνομικοὶ εἶναι 5, δικηγόροι 11, δικαστικοὶ 5, δημόσιοι ὑπάλληλοι, στοὺς ὁποίους συμπεριλαμβάνονται καὶ ἀνώτεροι ἀξιωματοῦχοι 8, ἐκπαιδευτικοὶ 3, καθηγητὲς πανεπιστημίου 6, ἔμποροι 2, κτηματίες καὶ εἰσοδηματίες 4, διαφόρων ἐπαγγελμάτων 3. Τέλος δημοσιογράφοι 8, ἂν καὶ ὡς ἀντιπολιτευόμενοι δημοσιογραφοῦν ἐρασιτεχνικὰ πολλοί. Τέλος ὡς φοιτητὲς καὶ μαθητὲς ἂν καὶ πολλοὶ περισσότεροι δηλώνονται 4.

Ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς προηγούμενης πολιτικῆς δράσης μποροῦσε νὰ διακρίνουμε δύο βασικὲς κατηγορίες. Ἡ πρώτη ἀποτελεῖται ἀπὸ ὄσους

41. Βλ. Umberto Cerroni, *Teoria del partito politico*, Ρώμη «Riuniti» 1979, σ. 11-38.

εἶχαν ἀξιοσημείωτη πολιτική δραστηριότητα κατὰ τὴν ὀθωνικὴ περίοδο καὶ ἰδιαίτερα ἀπὸ τὰ μέλη ποὺ συμμετεῖχαν στὴν κοινοβουλευτικὴ ἀντιπολίτευση μετὰ τὸ 1859.

Ἀπὸ αὐτοῦς, τρεῖς, οἱ Δημήτριος Βουδούρης, Κωνσταντῖνος Κωνστάκης καὶ Ἀσημάκης Χαραλάμπης συμμετεῖχαν στὴ βουλὴ τοῦ 1859. Δύο, οἱ Ἰωάννης Κατσάκος καὶ Ἰωάννης Μεσσηνέζης συμμετεῖχαν στὴ βουλὴ τοῦ 1861.

Ὁ Νικόλαος Σαρίπολος, 45 ἐτῶν, καθηγητὴς τοῦ συνταγματικοῦ δικαίου, πρῶν γραμματέας τοῦ Ἰωάννη Κωλέττη, ὑπῆρξε νομικὸς σύμβουλος τοῦ ὑπουργείου ἐσωτερικῶν στὰ 1854 καὶ εἰσηγητὴς τοῦ συντάγματος τοῦ 1864. Ὁ Διομήδης Κυριακός, 51 ἐτῶν, καθηγητὴς τῆς νομικῆς, εἶχε διατελέσει βουλευτὴς Σπετσῶν καὶ παλαιὸ μέλος τοῦ κόμματος τοῦ Ἀλέξανδρου Μαυροκορδάτου. Ὁ Κωνσταντῖνος Δόσιος, 52 ἐτῶν, ἦταν ἐπιφανὴς νομικὸς καὶ συνέβαλε στὴ διαμόρφωση τῆς νομοθεσίας στὰ πρῶτα χρόνια τῆς βασιλείας. Πῆρε μέρος στὴν ἐθνοσυνέλευση τοῦ 1843. Στὰ 1854 ἐξέδωσε ἀνάγνωμα τὸ φυλλάδιο *Ἑλληνισμὸς ἢ Ρωσσισμός*.⁴² Ἡ ἀντιρωσικὴ πολιτικὴ ὑπῆρξε βασικὸ στοιχεῖο στὴ στρατηγικὴ τοῦ ἑλληνικοῦ, ὅπως καὶ γενικότερα τοῦ εὐρωπαϊκοῦ φιλελευθερισμοῦ. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ Σαρίπολο, δεσμοὺς μὲ τὸν Κωλέττη εἶχαν ἐπίσης οἱ Κωνσταντῖνος Βουτσάκης καὶ Γεώργιος Παράσχος. Ὁ Βουτσάκης, 43 ἐτῶν, καθηγητὴς τῆς Ἰατρικῆς στὸ Πανεπιστήμιο, ἦταν ἀνεψιὸς τοῦ Κωλέττη. Ὁ Γεώργιος Παράσχος, 40 ἐτῶν, φιλόλογος καὶ δημοσιογράφος, μαζί μὲ τὸν ἀδελφὸ του ποιητὴ Ἀχιλλεῖα Παράσχο, ποὺ ἀνῆκε ἐπίσης στὸ *Ρ.Φ.*, εἶχαν φυλακισθεῖ γιὰ τὴ δημοσιογραφικὴ τους δράση ἐναντίον τοῦ Ὀθωνα. Μέλος τοῦ συλλόγου ἦταν ἐπίσης ὁ ποιητὴς Παναγιώτης Συνοδινός, 26 ἐτῶν. Στὰ 1859 καταδικάστηκε καὶ φυλακίστηκε μὲ τὴν κατηγορίαν προσβολῆς τῆς θρησκείας. Ἡ καταδίκη του ἐντασσόταν μέσα στὰ πλαίσια τῆς κρατικῆς πολιτικῆς ὑποστήριξης τοῦ θρησκευτικοῦ πνεύματος.⁴³

Ἡ δευτέρη κατηγορία ἀποτελεῖται ἀπὸ αὐτοὺς ποὺ φυλακίστηκαν, ἐξορίστηκαν καὶ γενικὰ καταδιώχτηκαν. Ἐξεκριβώθηκε ἡ δραστηριότητα 50 πολιτικῶν καὶ στρατιωτικῶν. Οἱ στρατιωτικοὶ ποὺ συμμετεῖχαν στὸ *Ρ.Φ.* προῆλθαν ἀπὸ τρεῖς κατηγορίες α) ἀπ’ αὐτοὺς ποὺ καταδιώχτηκαν μετὰ τὴν ἀποκάλυψη τῆς συνωμοσίας τοῦ 1861, β) ἀπ’ αὐτοὺς ποὺ συμμετεῖχαν στὴν ἐξέγερση τοῦ Ναυπλίου, καὶ γ) ἀπ’ αὐτοὺς ποὺ πῆραν ἐνεργὸ μέρος στὴν ἐξέγερση τῆς 10ης Ὀκτωβρίου. Ἀναλυτικότερα, 6 μέλη τοῦ *Ρ.Φ.* ἦταν ἀνάμεσα στοὺς 31 κατηγορουμένους γιὰ τὰ *σκιαδικά*, 14 ἦσαν ἀνά-

42. Ἀνωμόμου (Κωνσταντῖνου Δοσίου), *Ἑλληνισμὸς ἢ Ρωσσισμός; Ἡτοι ἢ μεταξὺ Ἀγγλίας καὶ Ρωσίας ἀπόρρητος καὶ ἐμπιστευτικὴ διαπραγματεία περὶ τοῦ Ἀνατολικοῦ Ζητήματος*, Ἀθήνα 1854.

43. Κιτρομηλίδης, ὁ.π., σ. 498.

μεσα στοὺς 26 ποὺ κατηγορήθηκαν γιὰ τὴ συνωμοσία τοῦ Μαΐου 1861, 3 καταδικάστηκαν γιὰ τὴ συμμετοχὴ τους στὸ ἀντικυβερνητικὸ συμπόσιο τὸ Μάιο τοῦ 1861 στὸ Ναύπλιο, καὶ 3 βρισκόνταν ἀνάμεσα στὰ μέλη τῆς ἐπιτροπῆς ποὺ ἐξέδωσε τὴ διακήρυξη τῆς ἐξέγερσης στὸ Ναύπλιο, τὸ Φεβρουάριο τοῦ 1862. Ἐπίσης 2 μέλη τοῦ *P.Φ.* συμμετεῖχαν στὴ 10μελὴ ἔρατικὴ ἐπιτροπὴ ὑπὲρ τῶν Μαυροβουνιωτῶν καὶ 5 στὴ 10μελὴ ἐπιτροπὴ ἀλληλεγγύης στοὺς Πολωνούς. Ὁ Ἄλ. Δόσιος συμμετεῖχε ὡς ἐθελοντῆς στοὺς πολέμους τῆς ἰταλικῆς ἐνοποίησης 1859-1860 καὶ ὁ ἀδελφός του ἀποπειράθηκε νὰ δολοφονήσει τὴν Ἀμαλία τὸ Σεπτέμβριο τοῦ 1861.

Κανένα μέλος τοῦ *P.Φ.* δὲν συμμετεῖχε στὴν προσωρινὴ κυβέρνησις, ἀλλὰ 6 ὑπέγραψαν τὸ ψήφισμα τῆς ἐξώσης τοῦ Ὁθωνα. Ἀμέσως μετὰ τὴν ἐπανάστασις ὁ Ἰ. Παπαδιαμαντόπουλος διορίσθηκε φρούραρχος Ἀθῆνας, ὁ Ἄν. Καλὸς διευθυντῆς ἀστυνομίας καὶ ὁ Πάνος Κορωνάιος ἀρχηγὸς τῆς ἐθνοφυλακῆς.

Ἀρχικὰ ἀπασχόλησε τὸ σύλλογο ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο ἡ προσωρινὴ κυβέρνησις ἐπιχειροῦσε τὴν ἀνασυγκρότησις τοῦ κρατικοῦ μηχανισμοῦ μὲ τὸ διορισμὸ κομματικῶν τῆς φίλων καὶ τὴ δημιουργίαν κλίματος ἀκόρεστης θεσιθρίας. *«Ἐν ἐκ τῶν μεγαλυτέρων κολυμάτων εἰς τὴν πραγματοποιήσιν καὶ προαγωγὴν τῆς ἐπανάστασεως εἶναι ἡ θύρα ἢ ἡνοιξε ἢ κυβέρνησις εἰς τὴν ἀκορεσίαν τῶν ὑπαλλήλων καὶ τῶν προσώπων διὰ τῶν παύσεων καὶ διορισμῶν»*. Ὁ *P.Φ.* ζητοῦσε μέτρα γενικοῦ χαρακτήρα: πρότεινε νὰ παυθοῦν ὅλοι οἱ νομάρχες, οἱ ἑπαρχοί, οἱ δήμαρχοι, ὅλο τὸ προσωπικὸ τῆς ἀστυνομίας καὶ ὅλοι οἱ εἰσαγγελεῖς. Νὰ μὴ διοριστοῦν ἄλλοι στὴ θέσι τους πρὶν τὴν ἐθνοσυνέλευσις καὶ προσωρινὰ νὰ τοὺς ἀντικαταστήσουν οἱ ὑφιστάμενοί τους.⁴⁴ Ἰδιαιτέρα, ὁ σύλλογος διαμαρτυρήθηκε γιὰ τὸν προβίβασμό τοῦ ὀθωνιστῆ προξένου Τεργέστης Γ. Κανέλλου⁴⁵.

Ἐνα ἀπὸ τὰ ζητήματα ποὺ προκάλεσαν διχογνωμίας ἀνάμεσα στὸ σύλλογο καὶ τὴν κυβέρνησις ἦταν ἂν θὰ ἔπαιρναν μέρος στίς ἐκλογὰς τὰ σωματεῖα τῶν προσφύγων ἀπὸ τίς ἀλύτρωτες περιοχὰς ποὺ ἦταν ἐγκατεστημένοι στὸ ἐλεύθερο κράτος μετὰ τὴν ἐπανάστασις τοῦ 1821.⁴⁶ Ὁ σύλλογος μετὰ τὴν πρώτη ἄρνησις τῆς κυβέρνησις, τὴν κατήγγειλε μὲ προκήρυξιν του καὶ τὴν κατηγόρησε ὅτι ἤθελε νὰ διαχωρίσει τοὺς Ἑλληνας τοῦ ἐλεύθερου κράτους ἀπὸ τοὺς ἀλύτρωτους ἀδελφούς τους. Πρότεινε

44. *M.A.*, 17.11.1862.

45. *Ἐθνοφύλαξ*, 17.11.1862.

46. Τὰ μεγαλύτερα σωματεῖα ἦταν τὰ ἐξῆς: τῶν Θρακοβουλγάρων, τῶν Σαμιωτῶν, τῶν Κασσιῶν, τῶν Καρπαθίων, τῶν Χίων, τῶν Ἐπτανήσιων, τῶν Ἡπειρωτῶν, δύο σωματεῖα Κρητικῶν, τῶν Ψαριανῶν, αὐτῶν ποὺ κατάγονταν ἀπὸ τὴν Ἄρτα, τὸν Ἀσπροπόταμο, τὰ Ἄγραφα. Ἀπὸ τὰ σωματεῖα αὐτά, τὰ δύο τῶν Κρητικῶν, τῶν Χίων καὶ τῶν Καρπαθίων στίς ἐκλογὰς γιὰ τὴν ἐθνοσυνέλευσις ἐξέλεξαν μέλη τοῦ *P.Φ.*

νά συμμετάσχουν τὰ σωματεῖα στίς ἐκλογές καί νά ἀποφασίσει ἡ ἔθνοσυνέλευση ἂν θά δεχόταν τοὺς ἀντιπροσώπους τοὺς.⁴⁷ Ἡ κυβέρνηση τελικὰ ὑποχώρησε.

Ἐνα ἄλλο αἶτημα τοῦ συλλόγου ἦταν ἡ μείωση τοῦ ὁρίου ἡλικίας τῶν ἐκλογέων. Ἀπὸ τὸ μέτρο αὐτὸ ὁ σύλλογος θά εἶχε ἄμεσο ὄφελος γιατί στηριζόταν καὶ εὔρισκε ἀπήχηση στὴ νεολαία.

Τὰ δύο βασικὰ ζητήματα ὅμως ποὺ συγκέντρωσαν τὴν προσοχή καὶ τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς δραστηριότητας τοῦ συλλόγου ἦταν ἡ ὑποστήριξη τῆς ὑποψηφιότητας γιὰ τὸν ἐλληνικὸ θρόνο τοῦ ἄγγλου πρίγκιπα Ἀλφρέδου καὶ ὁ καθορισμὸς τῆς τακτικῆς τοῦ συλλόγου στίς ἐκλογές γιὰ τὴν ἔθνοσυνέλευση.

Ἡ ἰδέα τῆς ὑποψηφιότητας τοῦ Ἀλφρέδου στὸν ἐλληνικὸ θρόνο εἶχε προβληθεῖ πρὶν ἀπὸ τὴν ἀνατροπὴ τοῦ Ὀθωνα, στὰ Ἑπτάνησα. Μετὰ τίς 10 Ὀκτωβρίου, τὴν πρωτοβουλία πῆραν κυρίως οἱ Ἕλληνες τραπεζίτες τοῦ Λονδίνου. Ὑποστηρίχθηκε ἀπ' τὴν παροικιακὴ ἀστικὴ τάξη καὶ βρῆκε πλατύτατη ὑποστήριξη μέσα στὴν ἐλληνικὴ κοινωνία.⁴⁸

Ὁ Ρ.Φ. ὑποστήριξε θερμὰ τὴν ὑποψηφιότητα τοῦ Ἀλφρέδου. Θαύμαζε τοὺς φιλελεύθερους ἀγγλικούς θεσμοὺς καὶ ἐκτιμοῦσε τὴν προσήλωσή τῶν ἄγγλων βασιλιάδων στὴ συνταγματικὴ τάξη. Συμμεριζόταν τὴν κοινὴ προσδοκία ὅτι ἡ ἐκλογή του θά κατοχύρωνε τίς συνταγματικὲς ἐλευθερίες, τὴν ἔνωση τῶν Ἴονίων νήσων καὶ πιθανὸν τῆς Ἡπειροθεσσαλίας.⁴⁹ Πίστευε ὅτι οἱ συγγενικοὶ δεσμοὶ ἀνάμεσα στοὺς δύο θρόνους θά ἐπηρεάζαν τὴν ἀγγλικὴ πολιτικὴ στὸ Ἀνατολικὸ ζήτημα πρὸς ὄφελος τῶν ἐλληνικῶν διεκδικήσεων. Θεωροῦσε ἐπίσης ὅτι ἡ Ἑλλάδα θά εἶχε ἐξαιρετικὰ οἰκονομικὰ ὀφέλη. Θά ἐξασφαλιζόνταν ἀγγλικὲς ἐπενδύσεις καὶ κάτω ἀπ' τὴ σκέπη τοῦ ἀγγλικοῦ κεφαλαίου θά διευκολυνόταν ἡ οἰκονομικὴ καὶ ἐμπορικὴ διεξόδος στὴν Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία καὶ θά προστατεύονταν τὰ συμφέροντα τοῦ ἐλληνικοῦ παροικιακοῦ κεφαλαίου.⁵⁰

Ὁ Ρ.Φ. ἐδείξε μεγάλῃ δραστηριότητα καὶ ὀργάνωσε λαϊκὲς διαδηλώσεις γιὰ τὴν προβολὴ τοῦ Ἀλφρέδου. Οἱ ἀντίπαλοι τῆς ὑποψηφιότητας τοῦ ἄγγλου πρίγκιπα ταύτισαν τὴν πολιτικὴ τοῦ συλλόγου μὲ τὴν ἀγγλικὴ

47. Ἐθνοφύλαξ, 10.11.1862.

48. Βλ. Ἐλευθέριος Πρεβελάκης, *British Policy Towards the Change of Dynasty in Greece 1862-1863*, Ἀθήνα 1953, σσ. 194. Ἰδιαίτερα χρήσιμη στὸν ἐρευνητὴ τῆς περιόδου εἶναι ἡ βιβλιογραφία ποὺ παραθέτει ὁ συγγραφέας. Γιὰ τὴ γαλλικὴ πολιτικὴ συμβουλευτικὰ τὴν ἀδημοσίευτη διατριβὴ τοῦ Δημήτρη Μιχαλόπουλου, *Recherches sur la vie politique en Grèce pendant les années 1862-1869*. Παρίσι 1978, τὸν ὁποῖο καὶ εὐχαριστῶ θερμὰ.

49. Ἐλ. Πρεβελάκης, «Τὸ Ἡπειροθεσσαλικὸν ζήτημα κατὰ τὰ ἔτη 1862-1863», Ἀθηνᾶ 54 (1950) 94-105.

50. *M.A.*, ἔκτακτο παράρτημα 17.11.1862· ἔφημ. *Νέα Γενεά*, 31.10.1862.

πολιτική στην Ἀθήνα, παρὰ τὸ γεγονός ὅτι ὁ σύλλογος εἶχε ἀντιδιαστείλει τὴ θέση του ἀπὸ τὸν κύκλο τῶν παλαιῶν ἀγγλοφίλων.⁵¹

Ὁ Δημ. Λεβίδης, πού ἀπηχοῦσε γαλλικὲς θέσεις, καθὼς καὶ ὁ Γάλλος πρεσβευτὴς Bouée θεωροῦσαν ὅτι ὁ σύλλογος ὑποκινοῦνταν ἀπὸ τὸν ἄγγλο πρεσβευτή.⁵² Ὁ Bouée ἔγραφε στὴν κυβέρνησή του ὅτι δύο μέλη τοῦ Ρ.Φ. ὁ Δημ. Βουδούρης καὶ ὁ Γεωργ. Τριανταφύλλης εἶχαν ἐπαφὲς γιὰ τὸ ζήτημα αὐτὸ μὲ τὸν Merlín, πρόξενο τῆς Ἀγγλίας στὴν Ἀθήνα.⁵³

Στις 16 Νοεμβρίου ἔγινε γνωστὸ ὅτι ἡ ἀγγλικὴ κυβέρνησις ἀπέρριψε τὸ ἐνδεχόμενο τῆς ὑποψηφιότητος τοῦ Ἀλφρέδου, ἀφοῦ ἐξασφάλισε τὴ συμφωνία τῆς Ρωσίας νὰ ἀποσύρει τὸ δικό της ὑποψήφιο καὶ νὰ ἐπιβεβαιώσει τὴν ἰσχὺ τῶν πρωτοκόλλων τοῦ Λονδίνου τοῦ 1830 καὶ 1832.

Ὁ σύλλογος ἀντέδρασε ζητώντας ἀπὸ τὴν κυβέρνησις νὰ ὀργανώσει ἀμέσως δημοψήφισμα γιὰ νὰ ἐγκριθεῖ μὲ γενικὴ ψηφοφορία ἡ ἐκλογὴ τοῦ Ἀλφρέδου.⁵⁴

Τὸ σκεπτικὸ του ἦταν πὼς μὲ τὸ δημοψήφισμα θὰ κατοχυρωνόταν ἡ ἐθνικὴ κυριαρχία γιατί τὸ ἔθνος θὰ ἀναλάμβανε τὸ ἴδιο νὰ ἐκλέξει τὸν ἡγεμόνα του, θὰ ἀφαιροῦσε τὸ δικαίωμα αὐτὸ ἀπὸ τὴν ξένη διπλωματία καὶ θὰ καταργοῦσε τὶς συνθήκες τοῦ 1832 πού χαρακτήριζε *ἐξουτελιστικές*. Θεωροῦσε πὼς ἡ ἐπανάστασις τῆς 10 Ὀκτωβρίου καταργοῦσε μαζί μὲ τὴ βασιλικὴ δυναστεία καὶ τὶς ἀνάλογες διατάξεις τοῦ πρωτοκόλλου τοῦ Λονδίνου τοῦ 1832. Ταυτόχρονα στὴν περίπτωσι πού δὲν γινόταν δεκτὴ ἡ ἀπόφασις τοῦ ἔθνους γιὰ τὴν ἐκλογὴ τοῦ Ἀλφρέδου, πρότεινε δημοκρατία. «*Παρὰ βλάβη καὶ μίσθαρνον θρόνον καλύτερα “κάτω ὁ θρόνος”, παρὰ νὰ πέσῃ ἢ Ἑλλάς ἢς πέσῃ ἢ μοναρχία*».⁵⁵

Ἡ ἐγκαθίδρυσις δημοκρατίας βρισκόταν πέρα ἀπὸ τὰ ὅρια πού οἱ εὐρωπαϊκὲς δυνάμεις, παρὰ τὶς διαφορὰς τους, θὰ ἐπέτρεπαν στὴν Ἑλλάδα νὰ διαλέξει. Οἱ πρεσβευτὲς τῆς Ἀγγλίας καὶ τῆς Γαλλίας στὴν Ἀθήνα ἀνησυχοῦσαν γιὰ τὸ ἐνδεχόμενο αὐτὸ καὶ προσπαθοῦσαν νὰ ἀνακαλύψουν πιθανοὺς δεσμοὺς μὲ τοὺς Ἰταλοὺς δημοκρατικοὺς.⁵⁶

Θὰ μπορούσε νὰ ἐρμηνευτεῖ ἡ προβολὴ τῆς δημοκρατίας ὡς ἐναλλακτικῆς λύσεως, σὰν ἕνας παραπλανητικὸς ἐλιγμὸς πού εἶχε σκοπὸ νὰ ἐκ-

51. *M.A.*, 27.11.1862, «τὴν ἐκλογὴν τοῦ Ἀλφρέδου ὡς βασιλέως τῆς Ἑλλάδος οὐδέποτε ἐθεωρήσαμεν ὑπὸ τὴν στενήν καὶ περιορισμένην ἐποψίν ὑπὸ τὴν ὁποίαν ἐννοεῖ τὸ ζήτημα τοῦτο ἢ φατρία τῶν Μπαρλαίων». Πρόκειται γιὰ τὸν Ἀλέξανδρο Μαυροκορδάτο καὶ τοὺς λίγους πιστοὺς ὁπαδοὺς του.

52. Κ. Λεβίδης, ὁ.π.

53. Μιχαλόπουλος, ὁ.π., σ. 106.

54. *M.A.*, ἔκτακτο παράρτημα 17.11.1862.

55. Στὸ ἴδιο, ἄρθρο τῆς σύνταξης.

56. Ἑλ. Πρεβελάκης, *The British Policy...*, ὁ.π., σ. 90, ἐπιστολὲς τοῦ Scarlett στὸ Russel, 6. 7 καὶ 12 Δεκεμβρίου 1862. Ἐπίσης Μιχαλόπουλος, ὁ.π., σ. 113.

φοβίσει τὴν Ἀγγλία καὶ τὶς ἄλλες δυνάμεις γιὰ νὰ τὶς ἐξαναγκάσει νὰ ὑποχωρήσουν στὸ ζήτημα τοῦ Ἀλφρέδου; Δυὸ μῆνες ἀργότερα *Τὸ Μέλλον* τῆς Ἀνατολῆς ἔγραφε ὅτι ἡ ἰδέα τῆς ἐγκαθίδρυσης δημοκρατίας ἦταν ἀ-*γυρτεία καὶ ἀπομώρασις*.⁵⁷

Ἡ μήπως ἡ διατύπωση τοῦ διλήματος «Ἀλφρέδος ἢ δημοκρατία» ἐκφράζει τὴ συνύπαρξή μέσα στὸ ἴδιο περιβάλλον δημοκρατικῶν καὶ φιλελευθέρων ἢ καὶ μέσα στὰ ἴδια ἄτομα δημοκρατικῶν καὶ φιλελευθέρων ἀντιλήψεων καὶ προσδιορίζει τὸ στίγμα τοῦ συλλόγου ἀνάμεσα στὸ φιλελευθερισμὸ καὶ τὴ δημοκρατία;

Τῆ δευτέρῃ ὑπόθεσι ἐνισχύει ἡ προσέγγιση ποὺ πραγματοποιεῖται, στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 19ου αἰ., στὴν Εὐρώπῃ ἀνάμεσα στὸ φιλελευθερισμὸ καὶ τὸ δημοκρατικὸ κίνημα. Ξεπερνώντας τὴν ἀρχικὴ τους δυσκαμπία ἄρχισαν νὰ προσεγγίζουν στὶς δυὸ βασικὲς ἀρχές ποὺ πρὸς τὸ τέλος τοῦ αἰ. ἐνσωματώθηκαν στὸ φιλελευθέρο δημοκρατικὸ κράτος. Τὴν ἐπέκτασι τῶν ἀτομικῶν δικαιωμάτων σὲ ὅλα τὰ μέλη τῆς κοινωνίας (κυρίως τῶν ἐκλογικῶν), καὶ τὸ δικαίωμα τοῦ λαοῦ, ὡς ὀργανικοῦ συνόλου, νὰ αὐτοκυβερνηθεῖ. Φυσικὰ κάθε ἓνα ἀπὸ τὰ δύο ρεύματα κράτησε τὰ ἰδιαίτερα χαρακτηριστικὰ του ποὺ στὸ ἐπίπεδο τῆς πολιτικῆς πρακτικῆς ὀδηγοῦσε συχνὰ σὲ συγκρούσεις.⁵⁸

Στὴν Ἑλλάδα, στὰ 1862, οἱ δημοκρατικοὶ δὲν ἔκαναν μιὰ ἀνεξάρτητη πολιτικὴ ἐμφάνισι. Στὸ δημοψήφισμα γιὰ τὴν ἐκλογὴ ἡγεμόνα τὸ ψηφοδέλτιο τῆς δημοκρατίας συγκέντρωσε 93 ψήφους. Ποσὸ ἀμελητέο βέβαια, ἐνδεικτικὸ ὅμως μιᾶς ἐλαχιστότατης μειοψηφίας μὲ δύναμη ἀντίστασις στὸ γενικότερο κλίμα καὶ ὑψηλὸ βαθμὸ πολιτικῆς συνείδησις.

Ἡ δημοκρατία ἄλλωστε εἶχε ἐγκαθιδρυθεῖ ὡς πολίτευμα στὴν ἐπανάστασι τοῦ 1821, εἶχε ἰσχυρὲς καταβολές ἀπὸ τὸ Ρῆγα καὶ τὸν Κοραῖ καὶ θὰ ἦταν δύσκολο νὰ ἐξαφανιστεῖ ὡς πνευματικὴ παράδοσι ὅποιαδήποτε δύναμι ἢ ἀνταπόκρισι καὶ ἂν εἶχε στὶς συνθήκες τῆς τριακονταετίας τοῦ Ὀθωνα.

Ὁ Κωνσταντῖνος Λεβίδης ἀναλύοντας μὲ σαφήνεια αὐτὴ τὴν τάσι, γράφει πὼς οἱ ἔλληνες εἶναι κατὰ βάθος δημοκρατικοὶ καὶ θεωροῦν τὴ μοναρχία ὡς ἀναγκαῖο κακό. Παρομοιάζουν τὸ μονάρχη μὲ διαχειριστὴ μετοχικῆς ἐταιρίας ὁ ὅποιος διατηρεῖ τὴν ἰσχύ του στὸ βαθμὸ ποὺ ἀνταποκρίνεται στὴ γενικὴ θέλησι τῶν μετόχων.⁵⁹

Ἡ ὑποστήριξι τοῦ Ἀλφρέδου μὲ κριτήριο τὴ συνταγματικὴ συμπεριφορὰ τῆς ἀγγλικῆς δυναστείας θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθεῖ ἀπὸ τοὺς δημο-

57. *M.A.*, 26.1.1863.

58. De Ruggiero, ὁ.π., σ. 357-361.

59. Λεβίδης, ὁ.π., *Σκρίπ* 6.7.1912.

κρατικούς ὡς ἢ πλέον προσκείμενη στὶς ἀπόψεις τοὺς λύση ἢ τουλάχιστον τὸ μικρότερο κακό, δεδομένης τῆς ἀντίθεσης τῶν εὐρωπαϊκῶν δυνάμεων στὴν ἐγκαθίδρυση δημοκρατίας.

Ἄλλωστε μιὰ παρόμοια ἐναλλακτικὴ λύση τοῦ τύπου Ἄλφρέδος ἢ δημοκρατία, δηλαδή συνταγματικὸς βασιλιάς ἀπὸ τὴν ἀγγλικὴ δυναστεία ἢ δημοκρατία, ἐκφράστηκε, χωρὶς ὅμως νὰ πάρει διαστάσεις, ἀπὸ τὸ Βενιζέλο 55 χρόνια ἀργότερα.⁶⁰

Τέλος, ἀξίζει νὰ σημειώσουμε, οἱ δημοκρατικὲς ἰδέες ἄσκησαν ἰσχυρὴ ἐπίδραση στὴ συζήτηση καὶ τὴ διαμόρφωση τοῦ νέου συντάγματος.⁶¹

Ἡ πολιτικὴ τοῦ *P.Φ.* στὴν ὑπόθεση τῆς ἐκλογῆς νέου βασιλιά εἶναι ἐνδεικτικὴ ἐπίσης γιὰ τὴν κατανόηση τῆς λειτουργίας τοῦ ἐκμοντερνισμού. Θέτοντας ὁ φιλελευθερισμὸς ὡς στόχο τῆς ἐσωτερικῆς πολιτικῆς εὐρωπαϊκὰ πρότυπα, ἔφερε τὴ χώρα σὲ μεγαλύτερη συνάφεια μὲ τὶς ξένες δυνάμεις, ἓνα φαινόμενο τυπικὸ ἄλλωστε στὶς βαλκανικὲς χῶρες καὶ τὴν Ὄθωμανικὴ αὐτοκρατορία. Εἶναι χαρακτηριστικὸς ὁ τρόπος ποὺ χρησιμοποίησαν τὸ δημοψήφισμα ἀπ' τὴ μιὰ οἱ φιλελεύθεροι, ἀπ' τὴν ἄλλη οἱ ἄγγλοι. Ἐνῶ γιὰ τοὺς πρώτους θεωροῦνταν κατοχύρωση τῆς ἐθνικῆς κυριαρχίας καὶ προωθοῦσε τὴν ἀνεξαρτησία τῆς χώρας, οἱ δεύτεροι τὸ θεωροῦσαν ὡς ἀπόδειξη ἐμπιστοσύνης στὴν ἀγγλικὴ πολιτικὴ καὶ ἐπωφελήθηκαν ἀπ' αὐτὸ γιὰ νὰ προωθήσουν ὑποψήφιο τῆς ἐκλογῆς τους.⁶² Φυσικά, ἡ λειτουργία τοῦ ἐκμοντερνισμού, ἢ πολιτικὴ τοῦ φιλελευθερισμοῦ καὶ ἡ ἔνταξη τῆς Ἑλλάδας στὴν ἀγγλικὴ σφαῖρα ἐπιρροῆς δὲν ἦταν ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὰ οἰκονομικὰ καὶ κοινωνικὰ συμφέροντα ποὺ ἀπετέλεσαν τὸ ὑπόβαθρο τοῦ συνδέσμου ἐσωτερικῶν ἐπιλογῶν καὶ ἐξωτερικῶν προτιμήσεων καὶ ἐξαρτήσεων.

60. Ὁ καθηγητὴς Γεώργιος Λεονταρίτης, *Τὸ ἑλληνικὸ σοσιαλιστικὸ κίνημα κατὰ τὸν πρῶτο παγκόσμιον πόλεμον*, Ἀθήνα 1978, σ. 116, παραθέτει τὴν ἐπιστολὴ ποὺ ἔγραψε ὁ Ἑλ. Βενιζέλος στὸν Ἄθω Ρωμάνο μετὰ τὴ φεβρουαριανὴ ἐπανάσταση στὴ Ρωσία (1917): «ἐξακολουθῶ οὐχ ἦττον φρονῶν ὅτι ἀρίστη διὰ τὰ συμφέροντα ἡμῶν λύσις θὰ ἦτο ἡ διατήρησις τοῦ σημερινοῦ πολιτεύματος μὲ βασιλέα λαμβανόμενον ἐκ τοῦ βασιλικοῦ οἴκου τῆς Ἀγγλίας. Ἄλλ' ἐὰν τοῦτο δὲν εἶναι δυνατὸν τότε δὲν νομίζω ὅτι ὑπολείπεται ἄλλη λύσις παρὰ ἡ δημοκρατία, διὰ τὴν ὅποιαν θεωρῶ ὄριμον τὸν ἑλληνικὸν λαόν, καὶ τὴν ὅποιαν ἐκ διεθνῶν μόνον λόγων ἀπέστεργα ἐφ' ὅσον πᾶσαι αἱ Μεγάλαι Δυνάμεις πλὴν μιᾶς εἶχον μοναρχικὴν μορφήν πολιτεύματος, ἀλλ' ἦτις μετὰ τὸν πνέοντα σήμερον δημοκρατικὸν ἄνεμον οὐδεμίαν ἐκ διεθνῶν λόγων οὐσιώδη ἀντένδειξιν παρουσιάζει...» (Α.Υ.Ε., Βενιζέλος πρὸς Ρωμάνο, 22.4.1917, ἀρ. 2311). Βλ. ἐπίσης Βίκτωρ Παπακοσμᾶς, «Ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος καὶ τὸ ζήτημα τοῦ ἀβασίλευτου δημοκρατικοῦ πολιτεύματος», στὸν τόμο *Μελετήματα γύρω ἀπὸ τὸ Βενιζέλο καὶ τὴν ἐποχὴ του*, Ἀθήνα «Φιλίπποτης» 1980, σ. 505-518.

61. Σβῶλος, ὁ.π., σ. 40.

62. Mamiani πρὸς Durando, Ἀθήνα, 22.11.1862, *Documenti Diplomatici Italiani*, τ. III, ἀρ. 224.

Τὸ δυναστικό ἀπορρόφησε μεγάλο μέρος ἀπὸ τὴ δραστηριότητα τοῦ συλλόγου πὸν θὰ μπορούσε νὰ ἀφιερῶθεϊ στὴν ἐσωτερικὴ πολιτικὴ ζωὴ. Παράλληλα τὸν ἀπασχολοῦσε ὁ καθορισμὸς τῆς τακτικῆς του στὶς ἐκλογές γιὰ τὴν ἐθνοσυνέλευση. Ἡ φιλελευθέρη ὁμάδα πίστευε ὅτι ἐκεῖ θὰ μπορούσε νὰ προωθήσει τὶς ἀντιλήψεις της, νὰ πραγματοποιήσῃ αὐτὸ πὸν θεωροῦσε ὡς τὸ πραγματικὸ νόημα τῆς ἐπανάστασης καὶ νὰ τὴν ὀλοκληρώσει.

Στὴ συζήτηση τῆς ὀλομέλειας στὶς 1 καὶ 2 Νοεμβρίου, θεωρήθηκε ὅτι τὸ κύριο ἐμπόδιο στὶς ἐκλογές ἦταν ὁ *ἐπαρχιακὸς δεσμός*, δηλαδή τὸ μονοπώλιο τῆς πολιτικῆς ἐπιρροῆς πὸν ἐξασκοῦσαν στὴ στενὴ ἐκλογικὴ περιφέρεια τῆς ἐπαρχίας οἱ παραδοσιακὲς πολιτικὲς δυνάμεις μέσω τῶν πελατειακῶν τους δικτύων. Ὁ σύλλογος φοβόταν ὅτι θὰ ἐκλέγονταν πάλι οἱ ἴδιοι ἀντιπρόσωποι πὸν ἐκλέγονταν καὶ στὶς προηγούμενες βουλές, μὲ ἀποτέλεσμα τὴν καταστροφὴ τοῦ ἔργου τῆς ἐπανάστασης.⁶³

Ἡ συζήτηση αὐτὴ ἀποκαλύπτει ἓνα ἀπὸ τὰ πιὸ βασικὰ χαρακτηριστικὰ τῆς ἐπανάστασης τοῦ 1862, τὸ αἶτημα τῆς διεύρυνσης τῆς πολιτικῆς συμμετοχῆς.

Ἡ προσπάθεια τῶν φιλελευθέρων νὰ σπάσουν τὸ μονοπώλιο τῆς παραδοσιακῆς πολιτικῆς ἐλίτ στὴν ἐξουσία, τοὺς ἔφερε σὲ ἀντίθεση συνολικὰ μὲ τὸ σύστημα τῆς πατρωνείας. Δηλαδή μὲ τοὺς φορεῖς, τὸν ἰδιαίτερο μηχανισμό, τὶς ἀντιλήψεις καὶ τὴν πρακτικὴ πὸν συνεπάγονταν.

Ἦδη οἱ ἀπόψεις τους στὸ ζήτημα τῆς δημιουργίας ἐνώσεων μὲ κριτήριο πολιτικὲς ἀρχές, ἀπόψεις πὸν ἐξέφρασαν στὴν ἰδρυτικὴ διακήρυξη τοῦ συλλόγου, βρίσκονταν σὲ ἀντιπαράθεση μὲ τὰ δίκτυα τῆς πατρωνείας, μὲ τὶς ἐνώσεις δηλαδή πὸν στηρίζονταν στὶς προσωπικὲς ἐξαρτήσεις καὶ δημιουργοῦνταν στὴ βάση τῆς ἀνταλλαγῆς ἐξατομικευμένων ὑπηρεσιῶν καὶ ἐξυπηρητήσεων.

Στὸ ζήτημα τῆς ἀνασυγκρότησης τοῦ κρατικοῦ μηχανισμοῦ εἶχαν ἀσκήσει κριτικὴ στὴν προσωρινὴ κυβέρνηση γιατί ἐνεργοῦσε ὄχι μὲ κριτήρια ἀπρόσωπα, ἀλλὰ σύμφωνα μὲ τὶς ἀνάγκες ἐξυπηρέτησης τῶν ἰδιαίτερων πελατειακῶν της συμφερόντων. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ καταστρεφόταν οὐσιαστικὰ ὁ ρόλος πὸν οἱ φιλελευθέροι ἀπέδιδαν στὸ κράτος, καὶ ἐξασφαλιζόταν ἡ διαφθορὰ τοῦ κρατικοῦ μηχανισμοῦ.

Σὲ ἐπίπεδο ἀρχῶν πὸν θὰ ἔπρεπε νὰ δίεπουν τὴν πολιτικὴ, ἡ πάλῃ αὐτὴ πῆρε τὴ μορφή τῆς ἀντίθεσης ἀνάμεσα στὸ *κράτος τῶν ἀτομικῶν συμφερόντων* καὶ στὴν *κυριαρχία τῶν γενικῶν συμφερόντων* καὶ τῆς *δημόσιας ἠθικῆς*.⁶⁴

63. *M.A.*, 6.11.1862.

64. *M.A.*, 20.10.1862.

Ὁ φιλελευθερισμὸς θεωρεῖ τὸ κράτος ὡς ἀπαραίτητο ὑπόβαθρο ποῦ ἐξασφαλίζει τὴν ἐλευθέρη ἀνάπτυξη καὶ τὴ συνοχή ὄλων τῶν ἑτερόκλητων δυνάμεων τῆς κοινωνίας, ὡς οὐδέτερο ρυθμιστὴ τῶν διαφορετικῶν συμφερόντων, ὡς ἐγγυητὴ τῶν ἀτομικῶν δικαιωμάτων καὶ ἐλευθεριῶν, ὡς δημιουργὸ τῶν προϋποθέσεων τῆς ἀτομικῆς ἀνάπτυξης.⁶⁵

Ἡ ἐπικράτηση τοῦ γενικοῦ συμφέροντος πάνω στοῦ ἀτομικοῦ εἶναι μιὰ ἀπὸ τίς ἱστορικὲς προϋποθέσεις τῆς ἀνάπτυξης τοῦ φιλελεύθερου κράτους.

Στὴ Δυτικὴ Εὐρώπη ἡ πάλι αὐτὴ εἶχε διεξαχθεῖ ἀνάμεσα στὴν ἀριστοκρατία, δηλ. τὴν κυριαρχία τῶν προνομίων, τοῦ ἀτομικοῦ δικαίου, στὴν ἀπόλυτη μοναρχία ποῦ ἐπέβαλε τὴν καθολικοποίησή τους κι ἔτσι τὰ ἐξουδετέρωσε, καὶ τὴν ἀστική τάξη ποῦ καθιέρωσε τελικὰ τὴ νομικὴ ἰσότητα καὶ θεμελίωσε τὸ δημόσιο δίκαιο. Ἡ ἐξέλιξη αὐτὴ ὀδήγησε στοῦ χωρισμοῦ καὶ τὴ χειραφέτηση τῆς δημόσιας σφαίρας ἀπὸ τίς ἄλλες σφαῖρες δραστηριοτήτων καὶ τὴ δημιουργία τοῦ νεώτερου ἀντιπροσωπευτικοῦ κράτους.⁶⁶

Τὸ αἴτημα τοῦ *P.Φ.* ἐντάσσεται στὴν παράδοση αὐτὴ. Ἄν καὶ ἡ δημιουργία τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους στηρίχθηκε στὴ θεσμικὴ αὐτὴ ἐξέλιξη, ἡ ἔλλειψη χειραφέτησης τῆς δημόσιας σφαίρας, ἡ σύγχυση τῶν δομῶν ἀνάμεσα στοῦ κράτος καὶ τὴν κοινωνία ἀποτελοῦσαν σὲ μεγάλο βαθμὸ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ἓνα ἐξελιγμένο θεσμικὰ πολιτικὸ σύστημα διαθλώνταν μέσα στοῦ σύστημα τῆς πατρωνείας.⁶⁷ Τὸ αἴτημα αὐτὸ τῆς δημιουργίας ἐνὸς ἀντιπροσωπευτικοῦ τῶν γενικῶν συμφερόντων κράτους συνδεόταν λογικά, στὰ 1862, μὲ τὸ αἴτημα τῆς ἐξασφάλισης τῆς αὐτοδιοίκησης τοῦ ἔθνους καὶ τὴ δημιουργία μιᾶς κυβέρνησης συνολικὰ ὑπεύθυνης ἀπέναντι στοῦ κοινοβούλιο.

Στὴ συζήτηση ὑποστηρίχθηκε ὅτι «σκοπὸς τῆς ἐπαναστάσεως καὶ τῆς Ἐθνικῆς Συνελεύσεως δὲν εἶναι νὰ διαχαράξῃ μόνον πολίτευμα ἐπεκτεῖνον τὰ δικαιώματα τοῦ λαοῦ καὶ παρέχον μείζονας ἐγγυήσεις, ἀλλὰ καὶ νὰ ἀποκηρύξῃ καὶ στιγματίσῃ ὀλόκληρον τὸ ἐγκληματικὸν παρελθόν, νὰ μεταφέρῃ τὴν ἐπανάστασιν ἀπὸ τὸ πολίτευμα εἰς τὴν κοινωνίαν, ἀπὸ τὸ γράμμα τοῦ πολιτεύματος καὶ τοῦ νόμου εἰς τὰ ἦθη, εἰς τὰς ἔξεις, εἰς τὴν συνείδησιν καὶ τὴν ἠθικὴν τοῦ λαοῦ, νὰ καταργήσῃ μαζῆ μὲ τὴν διεφθαρμένην βαβαρακὴν δυναστείαν τὸ κράτος τῶν ἀτομικῶν συμφερόντων καὶ νὰ ἀνακηρύξῃ τὴν κυριαρ-

65. Γιὰ τὴ φιλελεύθερη ἀντίληψη τοῦ κράτους βλ. De Ruggiero, ὁ.π., σ. 351-356. Γιὰ τὴ λειτουργία τοῦ κράτους στοῦ σύστημα πατρωνείας βλ. Γιώργος Δερτιλῆς, *Κοινωνικὸς μετασχηματισμὸς καὶ στρατιωτικὴ ἐπέμβαση 1880-1909*, Ἀθήνα «Ἐξάντας» 1977, σ. 146-152.

66. Γιὰ τὸ ζήτημα τῆς διάκρισης ἰδιωτικῆς καὶ δημόσιας σφαίρας βλ. Cerroni, *Ἡ πολιτικὴ σκέψη*, σ. 62 κ.ἑξ., ἐπίσης Τσουκαλᾶς, «Τὸ πρόβλημα τῆς πολιτικῆς πελατείας στὴν Ἑλλάδα τοῦ 19ου αἰώνα», ὁ.π., σ. 103.

67. Βλ. Graziano, ὁ.π., σ. 63-69, ἐπίσης τὴν ὑποσημείωση 7 τοῦ κειμένου. Πρβλ. ἐπίσης Τσουκαλᾶς, «Τὸ πρόβλημα τῆς πολιτικῆς πελατείας», ὁ.π., σ. 97.

χίαν τῶν γενικῶν συμφερόντων τοῦ λαοῦ καὶ νὰ καταδικάσῃ ἔξεις πεπαλαιωμένας καὶ ριζωμένας ἀπὸ τριακονταετίας εἰς τὴν ἑλληνικὴν κοινωνίαν». ⁶⁸

Γιὰ τὶς πρακτικὰς ἀποφάσεις πού θὰ ἔπρεπε νὰ πάρει ὁ σύλλογος γιὰ τὶς ἐκλογὲς τῆς ἐθνοσυνέλευσης, ἀρχικὰ ὑποστηρίχθηκε, κάτι πού θὰ ἦταν σύμφωνο μὲ τοὺς στόχους του, νὰ καταρτίσει, δηλαδή, καταλόγους ὑποψηφίων καὶ νὰ ἀναλάβει τὸν ἐκλογικὸ ἀγῶνα.

Ἡ πρόταση αὐτὴ ἀπορρίφθηκε ἀπὸ τὴν πλειοψηφία τῶν μελῶν. Πίστευαν ὅτι ἐφόσον κατηγοροῦσαν τὸν Ὅθωνα ὅτι ἔχριε ὑποψηφίους, δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ ἐπαναλάβουν οἱ ἴδιοι τὴν κατακριτέα αὐτὴ πράξι. Τὸ ἐπιχείρημα δείχνει, ἀπὸ πρώτη ἀποψη, σύγχυση καὶ ἄγνοια γιὰ τὴ λειτουργία τοῦ κοινοβουλευτικοῦ πολιτεύματος καὶ τὸ ρόλο τῶν κομμάτων.

Ἀκόμη καὶ αὐτοὶ πού ὑποστήριζαν τὸν καταρτισμὸ ἐκλογικῶν καταλόγων συμμαρίζονταν τὴν ἴδια σύγχυση. Πίστευαν ὅτι μπορούσαν νὰ ὑποδεικνύουν ὑποψηφίους ἐπειδὴ δὲν διέθεταν τὸ μέγεθος τῆς ἐπιρροῆς πού ἐξασκοῦσαν τὰ ἀνάκτορα. Θεωροῦσαν ὅτι ἡ διαφορὰ ἀνάμεσα στὴν κρατικὴ ὑποστήριξη τῶν ὑποψηφίων καὶ τὴ δική τους ἦταν ἀπλῶς ποσοτικὴ.

Ἡ συζήτηση τῆς 1 καὶ 2 Νοεμβρίου ἔχει ἐξαιρετικὴ σημασία γιατί ἀποκάλυψε, ἀρκετὰ ὀλοκληρωμένα, τὸ περιεχόμενον πού ἔδιναν οἱ φιλελεύθεροι στὴν ἐπανάσταση τοῦ 1862. Ἐδειξε ὅμως παράλληλα τὰ θεωρητικὰ καὶ πρακτικὰ ὄρια τοῦ ἑλληνικοῦ φιλελευθερισμοῦ. Τὴν ἀπροθυμία ἢ καὶ τὴν ἀδυναμία νὰ δημιουργήσῃ ἓνα βιώσιμο πολιτικὸ σχηματισμὸ, ἀδυναμία πού ἤδη ἐπισημάνθηκε στὴν ἀπόφαση νὰ μὴν ξεπεράσει ὁ σύλλογος τὰ 150 μέλη.

Οἱ αἰτίες δὲν ἐξαντλοῦνται στὴ διάγνωση ὅτι ἡ ἀδυναμία τοῦ φιλελευθερισμοῦ νὰ ἀποκρυσταλλωθεῖ σὲ πολιτικὸ κόμμα ἀντανάκλωσε τὴν ἀδυναμία τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας νὰ παράγει ἓνα παρόμοιο θεσμὸ. Ἡ ἀναζήτησή τους ἀνάγεται στὸ εὐρύτερον πρόβλημα τῶν παραγόντων πού προσδιόρισαν τὴν ὑπαρξή, τὴ φυσιογνωμία καὶ τὸ ταξικὸ ὑπόβαθρον τῶν ἑλληνικῶν πολιτικῶν κομμάτων τὸν περασμένον αἰῶνα. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἰσχύ τῆς ἀστικῆς τάξης, τὴν ἀνάπτυξη τῆς ἀγορᾶς καὶ τὴν κυριαρχία τῶν ἀπρόσωπων σχέσεων πού συνεπάγεται στὴν κοινωνία, τὸ φιλελεύθερον κόμμα θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα τῆς διάδοσης τῆς φιλελεύθερης κουλτούρας καὶ ὅλων αὐτῶν τῶν παραγόντων, στὸ ἐπίπεδο τῆς κοινωνίας τῶν πολιτῶν, πού ὁ *P.Φ.* ἐπεσήμανε τὴν ἔλλειψη ἢ τὴν ἀρνητικὴ δρᾶση. ⁶⁹ Θὰ πρέπει ἀκόμα νὰ προσθέσουμε πὼς ἡ ἀπουσία συμπαγοῦς ἀντίδρασης, ὅπως τουλάχιστον στὴν προηγούμενη ὀθωνικὴ περίοδο, ἀλλὰ καὶ ἡ ἔλλειψη τοῦ

68. *M.A.*, 7.11.1862.

69. Γιὰ τὸ ἀπαραίτητο πολιτιστικὸ ὑπόβαθρον τῆς δημιουργίας ἑνὸς κόμματος πού ἀντιστοιχεῖ σὲ μιὰ διαφορετικὴ ἰδεολογικὴ μήτρα βλ. Cerroni, *Teoria del partito politico*, ὁ.π., σ. 26-27.

φόβου ἀπὸ τὴν μὴ ἐμφάνιση τοῦ κοινωνικοῦ προβλήματος καὶ συνακόλουθα τοῦ σοσιαλιστικοῦ κινήματος, ἐνῶ ἐπέτρεψαν σὲ μιὰ πρῶιμη φάση τὴν υἱοθέτηση ἑνὸς φιλελεύθερου θεσμικοῦ πλαισίου, ἀφαίρεσαν ὡστόσο τὴν ἐξωτερικὴ ἀπειλὴ πού θά μπορούσε νὰ λειτουργήσῃ ὡς συνεκτικὸς δεσμός ἀνάμεσα στοὺς φιλελεύθερους καὶ διευκόλυναν τὶς κεντρόφυγες τάσεις. Ὅλες αὐτὲς οἱ ὑποθέσεις βέβαια ὑπόκεινται σὲ ἔρευνες πού προϋποθέτουν διαφορετικὰ πλαίσια ἀπὸ τὴν παρούσα ἐργασία.

Στὶς ἐκλογὲς γιὰ τὴν ἐθνοσυνέλευση ὁ σύλλογος ἀποφάσισε νὰ ἐπέμβῃ μὲ ἀρνητικὸ τρόπο. Νὰ προτείνει δηλαδὴ κατάλογο τῶν προσώπων τὰ ὁποῖα δὲν θά ἔπρεπε νὰ ἐκλεγοῦν γιατί ἦταν συνεργάτες τοῦ ὀθωνικοῦ καθεστώτος. Ἡ ἐπιτροπὴ πού καταρτίστηκε γιὰ τὴν σύνταξη τοῦ καταλόγου ἀποτελοῦνταν ἀπὸ τοὺς Ἰ. Μεσσηνέζη, Ἀν. Καλό, Δ. Βούρβαχη, Ἄρ. Τσάτσο, Λ. Δεληγιώργη, Σ. Καρύδη, Γ. Ματζούνη καὶ Σ. Σοφιανό.⁷⁰

Ἀπὸ τὴν ὥς τώρα ἔρευνα δὲν προέκυψε ἡ ἔκδοση παρόμοιου καταλόγου. Ὅστόσο ἡ ἀπόφαση αὐτὴ τοῦ συλλόγου συνέβαλε στὸ γενικὸ κλίμα πού ἀποθάρρυνε τοὺς ὀθωνικοὺς νὰ πάρουν μέρος στὶς ἐκλογὲς καὶ στὴν καταψήφισή τους.

Πολλὰ μέλη πῆραν μέρος στὶς ἐκλογὲς καὶ ὁ σύλλογος ὑπέδειξε, μᾶλλον ἀνεπίσημα ἀλλὰ μὲ ἐπιτυχία, ὑποψηφίους.⁷¹ Τὰ μέλη του σκορπίστηκαν στοὺς τόπους καταγωγῆς του γιὰ νὰ ὑποστηρίξουν τοὺς ὁμόφρονές τους καὶ ἔδωσαν τὴ μάχη τῶν ἐκλογῶν.⁷² «*Ἡ νέα γενεά, μαχομένη πανταχοῦ τοῦ κράτους πεισματωδῶς πρὸς τὸν κοτσαμπασισμόν, ἐξέρχεται τοῦ ἀγῶνος τῶν ἐκλογῶν στεφανηφόρος (. . .) Εἶθε αἱ ἀλύμαντοι κάλπαι, ὅσαι ἀληθῶς εἰσὶ ταμεῖα τῶν πεποιθήσεων τοῦ λαοῦ, ν' ἀναδείξωσι τὴν νέαν γενεάν καὶ νὰ ταπεινώσωσι τὸν τὰ μάλιστα συντελοῦντα εἰς τὴν δυσπραγίαν τῆς Ἑλλάδος κοτσαμπασισμόν*».⁷³

Ὅστόσο *Τὸ Μέλλον* τῆς Ἀνατολῆς, ἂν καὶ παραδέχτηκε ὅτι οἱ ἐκλογὲς ἔγιναν ἐλεύθερα, ἀντιμετώπισε μὲ ἐπιφύλαξη τὰ ἀποτελέσματα. Οἱ περισσότεροι ἀντιπρόσωποι τοῦ ἦταν ἄγνωστοι καὶ περίμενε ἀπὸ τὴν πορεία τῶν ἐργασιῶν τῆς συνέλευσης νὰ διαπιστώσῃ ἂν ἐμφοροῦνταν ἀπὸ ἐπαναστατικὸ πνεῦμα.⁷⁴

Οἱ ἐκλογὲς ἔγιναν στὶς 24 Νοεμβρίου καὶ οἱ ἐργασίες τῆς Συνέλευσης ἄρχισαν στὶς 10 Δεκεμβρίου. Ὁ ἀριθμὸς τῶν πληρεξουσίων εἶχε καθοριστεῖ ὡς ὁ διπλάσιος τῶν βουλευτῶν, δηλ. 284. Σ' αὐτοὺς θά προστίθενταν

70. *M.A.*, 6.11.1862.

71. Ἡ ἐφημ. *Ἐθνοφύλαξ* δημοσίευσε εὐχαριστήρια ἐπιστολὴ τοῦ Π. Κορωναίου πρὸς τὸ *P.Φ.* γιατί τὸν ὑπέδειξε ὡς ὑποψήφιο ἀντιπρόσωπο τῶν Κωνσταντινουπολιτῶν.

72. Ἀπόφαση τοῦ συλλόγου, *M.A.* 5.12.1862.

73. *Ἐθνοφύλαξ*, 30.11.1862.

74. *M.A.*, 5.12.1862.

οἱ ἀντιπρόσωποι τῶν συνοικισμῶν τῶν προσφύγων (3 ἢ 4) καὶ τῶν Ἑλλήνων τοῦ ἐξωτερικοῦ 35-39. Ὁ συνολικός ἀριθμὸς θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι 340-345.⁷⁵ Τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἐκλογῶν ὅμως δὲν δημοσιεύθηκαν ποτέ, ἐνῶ ἀρκετοὶ ἀντιπρόσωποι δὲν πῆραν μέρος στὶς ἐργασίες τῆς συνέλευσης.⁷⁶

Ἡ εἰκόνα τῆς ἐθνοσυνέλευσης μὲ κριτήριο τὰ ἐπαγγέλματα τῶν πληρεξουσίων ἦταν ἡ ἐξῆς. Οἱ περισσότεροὶ προέρχονταν ἀπὸ τὸ στρατό, κυρίως κατώτεροι στρατιωτικοί, καὶ τῆ δικαιοσύνη, δικαστικοὶ καὶ δικηγόροι. Ὑπῆρχαν μικρὲς ομάδες πανεπιστημιακῶν καθηγητῶν, ἀνώτερων διοικητικῶν ὑπαλλήλων, ἐμπόρων, κυρίως ἀντιπροσώπων τῶν παροικιῶν, καὶ κτηματιῶν. «Ἄλλ' ἀντιπρόσωποι τοῦ κυρίως ἐργαζομένου λαοῦ εἴτε τῆς ἀστικῆς βιομηχανικῆς ἢ ἐμπορικῆς ἢ γεωργικῆς, εἴτε τῆς κυρίως ἐργατικῆς τάξεως ἦτο σχεδὸν παντάπασιν ἐνδεῆς ἢ συνέλευσις».⁷⁷

Μὲ κριτήριο τὸ πολιτικὸ παρελθὸν τῶν πληρεξουσίων, 9 ἦσαν μέλη τῆς γερουσίας, πού καταλύθηκε, καὶ 16 τῆς τελευταίας βουλῆς. Δέκα ὀκτῶ εἶχαν συμμετάσχει στὴν ἐθνοσυνέλευση 1843-44. Ὅσοι βουλευτὲς τῆς ἐποχῆς τοῦ Ὁθωνα ἐξελέγησαν ἀνῆκαν στὴν ἀντιπολίτευση.

Μὲ κριτήριο τὴν πολιτικὴ δράση τους στὴν τριετία 1859-1862 ὑπῆρχαν οἱ ἐξῆς κατηγορίες: α) Οἱ στρατιωτικοὶ πού εἶχαν πάρει μέρος στὴν ἐξέγερση τῆς 10 Ὀκτωβρίου. β) Οἱ πολῖτες καὶ στρατιωτικοὶ πού ἀποτελοῦσαν ἐξαρχῆς τὴ μαχητικὴ ἀντιπολίτευση. γ) Οἱ παλαιοὶ πολιτικοί, βουλευτὲς καὶ γερουσιαστὲς πού ἀνῆκαν στὴν κοινοβουλευτικὴ ἀντιπολίτευση. δ) Αὐτοὶ πού μπῆκαν γιὰ πρώτη φορὰ στὴν πολιτικὴ καὶ εἶχαν ἐκλεγεῖ «δι' ἐπιτοπίου ἐπιρροῆς». Αὐτοὶ ἀποτελοῦσαν καὶ τὴ μεγαλύτερη ομάδα.⁷⁸

Πολλοὶ ἀπὸ τοὺς πληρεξουσίους ὄλων τῶν κατηγοριῶν, ἀλλὰ κυρίως τῆς τελευταίας προέρχονταν ἀπὸ τίς μεγάλες πολιτικὲς οἰκογένειες.⁷⁹

Ἀπὸ τὰ μέλη τοῦ Ρ.Φ., 41 ἐκλέχθηκαν πληρεξούσιοι. Σὲ σχέση μὲ τὰ 143 μέλη τοῦ συλλόγου τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι σημαντικὸ χωρὶς νὰ εἶναι καθόλου ἀμελητέο στὸ σύνολο τῶν 300 περίπου ἐνεργῶν μελῶν τῆς συνέλευσης.

Ἀπὸ τὰ μέλη τοῦ Ρ.Φ. πού ἐξελέγησαν, 4 ἦσαν μέλη τῆς ἀντιπολίτευσης στὶς δύο τελευταῖες ὀθωνικὲς βουλὲς (Δ. Βουδούρης, Κ. Κωνσταντῆς, Ἰ. Μεσσηνέζης, Ἄσ. Χαραλάμπης) καὶ 2 (Κ. Δόσιος καὶ Δ. Βουδούρης) μέλη τῆς συνέλευσης τοῦ 1843.

Μέλη τῶν μεγάλων πολιτικῶν οἰκογενειῶν ἦσαν οἱ Ἄρ. Γλαράκης,

75. Κ.Μ. Γράψας, *Ἡ ἑλληνικὴ πολιτικὴ ἐγκυκλοπαιδεία*, τεύχος Β', Ἀθήνα 1948, σ. 18.

76. Μιχαλόπουλος, ὀ.π., σ. 142.

77. Καρολίδης, ὀ.π., σ. 96.

78. Σαρίπολος, παρατίθεται ἀπὸ τὸ Γράψας, ὀ.π., σ. 285.

79. Γράψας, ὀ.π., σ. 24.

Δ. Γρίβας, Χρ. Γαρδικιώτης, Π. Κολοκοτρώνης, Κ. Ἀντωνόπουλος, Θ. Κανακάρης, Γ. Ροῦφος, Γ. καὶ Ἀθ. Πετμεζᾶς, Γ. καὶ Ν. Μαυροκορδάτος Στ. Μακρῆς, Δ. Παπαδιαμαντόπουλος.

Κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ἐργασιῶν τῆς ἐθνοσυνέλευσης, 5 μέλη τοῦ *P.Φ.* συμμετεῖχαν στὸ 10μελὲς προεδρεῖο, τρεῖς, οἱ Ι. Παπαζαφειρόπουλος, Κ. Δόσιος καὶ Δ. Βουδούρης στὴν κυβέρνηση Ζ. Βάλβη ποὺ σχηματίστηκε στὶς 11.2.1863 καὶ τὸ μέλος τοῦ *P.Φ.* Διομήδης Κυριακὸς σχημάτισε κυβέρνηση ἀπὸ τὶς 27.3 ἕως τὶς 14.4.1863, μὲ ὑπουργὸ ἐσωτερικῶν τὸν ἐφέτη Γεωργ. Πετμεζᾶ, ἐπίσης μέλος τοῦ *P.Φ.* Ἀπὸ τὰ 17 μέλη τῆς ἐπιτροπῆς κατάρτισης τοῦ σχεδίου συντάγματος 4 εἶχαν ἀποτελέσει μέλη τοῦ συλλόγου.

Ὁ σύλλογος διαλύθηκε στὸ διάστημα ἀνάμεσα στὶς ἐκλογὲς καὶ τὴ σύγκληση τῆς ἐθνοσυνέλευσης. Ἦδη στὶς ἀρχὲς Δεκεμβρίου διαδιδόταν ὅτι εἶχε πάψει νὰ λειτουργεῖ ἐξαιτίας φατριασμοῦ τῶν μελῶν του. Ὡστόσο σὲ συνεδρίασή του ἐνέκρινε παμψηφεί δήλωση μὲ τὴν ὁποία διέψευδε αὐτὲς τὶς φήμες.⁸⁰ Οἱ ἐσωτερικὲς διαφοροποιήσεις ἀποκαλύφθηκαν στὴ συνεδρίαση ποὺ ἔγινε στὶς 14 Δεκεμβρίου μὲ θέμα τὴν παραίτηση τοῦ Κορωναίου ἀπ' τὴν ἀρχηγία τῆς ἐθνοφυλακῆς.

Ὁ Κορωναῖος γράφει ὅτι ἐπειδὴ ἡ κυβέρνηση Βούλγαρη δὲν ἤθελε νὰ παραδώσει τὴν ἐξουσία στὴν ἐθνοσυνέλευση, προσπαθοῦσε νὰ κερδίσει τὸ στρατὸ καὶ ἐξόπλιζε τὶς φιλικὲς τῆς μονάδες. Ἐπειδὴ ὅμως στὰ σχέδιά της ἔμπαινε ἐμπόδιο ἡ ἐθνοφυλακὴ, προσπαθοῦσε νὰ τὴν ὑπονομεύσει. Οἱ σχέσεις κυβέρνησης ἐθνοφυλακῆς ἔφτασαν σὲ κρίσιμο σημεῖο. Γιὰ νὰ ἀποφευχθεῖ ἐμφύλια σύρραξη ὁ ἴδιος παραιτήθηκε.⁸¹

Ἡ διάσταση ἀνάμεσα στὴν κυβέρνηση καὶ τὸν Κορωναῖο πλεκτόταν πάνω στὸν καμβὰ ὅπου εἶχαν ἤδη χαραχθεῖ οἱ δυὸ δυνάμεις, οἱ *ορεινοὶ* καὶ οἱ *πεδινοί*, ποὺ ἐπρόκειτο νὰ συγκρουσθοῦν δυὸ μῆνες ἀργότερα. Ἡ παλιὰ ἀντίθεση κυβέρνησης - ἐθνοφυλακῆς ἐντασσόταν τώρα στὴν καινούρια διαμάχη.

Ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτὴ ἡ συνεδρίαση τῆς 14ης Δεκεμβρίου παρουσιάζει ἐξαιρετικὸ ἐνδιαφέρον.⁸² Ἀποτελεῖ μιὰ μεταβατικὴ στιγμή στὴ μεταμόρφωση τοῦ παλιοῦ πολιτικοῦ σχήματος φιλελευθέρων - παραδοσιακῶν ποὺ εἶχε δημιουργηθεῖ ἀπ' τὸν καιρὸ τοῦ ἀγῶνα ἐναντίον τοῦ Ὀθωνα, σ' ἕνα καινούριο σχῆμα ὅπου οἱ παλαιὲς δυνάμεις ἀνακατανεμήθηκαν καὶ οἱ προηγούμενες συγκρούσεις εἴτε ἔχασαν τὸ νόημά τους, εἴτε τὸ μετέβαλαν.

Δὲν γνωρίζουμε ἂν ἡ συνεδρίαση τῆς 14ης Δεκεμβρίου ἦταν ὀλομέ-

80. *M.A.*, 5.12.1862.

81. Κορωναῖος, ὁ.π., σ. 8, 9.

82. Ἐκτεταμένα ἀποσπάσματα ἀπὸ τὰ πρακτικὰ τῆς συνεδρίασης δημοσιεύθηκαν στὸ *M.A.*, 16.12.1862.

λεια ἢ ποιοὶ πῆραν μέρος καὶ ποιοὶ ἀπουσίαζαν. Παρὰ τὸ γεγονός ὅτι ὑπῆρχαν ἀνέκαθεν στὰ μέλη τοῦ συλλόγου διαφορὲς στὴν ἀντιμετώπιση τῆς κυβέρνησης, ἡ ὑπαρξη τῆ στιγμῆ ἐκείνη τῶν τριῶν παρατάξεων, *πεδινῶν ὄρεινῶν καὶ ἐκλεκτικῶν* κάνει νὰ ταυτίζονται οἱ διάφορες γνῶμες μὲ τὶς ἀντίστοιχες παρατάξεις.

Ἐπῆρξαν αὐτοὶ ποὺ πρότειναν νὰ γίνεῖ ἀποδεκτὴ ἡ παραίτηση τοῦ Κορωναίου καὶ ἔκλιναν ὑπὲρ τῆς κυβέρνησης. Ἄλλοι ζήτησαν νὰ ἐκφράσει ὁ σύλλογος τὴ λύπη του στὴν κυβέρνηση καὶ νὰ ἀντιμετωπίσει τὸ ζήτημα μέσα στὰ πλαίσια τῆς ἐθνοσυνέλευσης. Τέλος ὑποστηρίχθηκε ὅτι ἡ κυβέρνηση ἀπειλοῦσε τὶς ἐλευθερίες καὶ ἤθελε νὰ ἐξασκήσει τὴν ἐξουσία δικτατορικά. Ἐνας ἀπ' τοὺς ὁμιλητὲς αὐτοὺς ἔκανε τὴν ἐξῆς πρόταση: *Ἐπειδὴ ὡς σήμερον εἶναι, οὔτε ἐκουσία οὔτε κατὰ νόμον ἐθνοφυλακὴ διοργανισμένη ὑπάρχει, φρονῶ καλὸν ὁ σύλλογος ν' ἀποταθῆ πρὸς τὸν λαόν, ἵνα συγκροτήσῃ τὴν ἐκουσίαν ἐθνοφυλακὴν, καταστήσῃ ἀρχηγεῖον μόνος του, καὶ προτείνῃ τὸν ἀρχηγὸν εἰς τὴν κυβέρνησιν· ἂν δ' ἀρνηθῆ αὕτη τὴν ἐπικύρωσιν, δύναται ἐπαναστατικῶ δικαίωματι νὰ τὴν καταλύσῃ».*

Στὴν ἐθνοσυνέλευση ὁ σύλλογος δὲν ἐμφανίστηκε ὡς παράταξη.

Ἀντίθετα τὰ μέλη του διασπάστηκαν σὲ ὑποστηρικτὲς ὄλων τῶν νέων παρατάξεων ποὺ δημιουργήθηκαν κι ἔτσι ἔχουμε πλέον νὰ ἀνιχνεύσουμε τὴν πορεία τῶν πρώην μελῶν τοῦ *P.Φ.*

Ἀρχικὰ στὴ συνέλευση δημιουργήθηκαν δύο πόλοι συσπείρωσης. Ἡ ὁμάδα γύρω ἀπ' τὸν Δ. Βούλγαρη, οἱ *πεδινόι*, καὶ οἱ ἀντίπαλοί τους γύρω ἀπὸ τοὺς Δ. Γρίβα, Ἄλ. Κουμουνδούρο, Δ. Καλλιφρονᾶ, κ.ἄ., οἱ *ὄρεινοί* Ἀργότερα ἐμφανίστηκε ἡ ὁμάδα τῶν *ἐκλεκτικῶν*, ποὺ προσπαθοῦσε νὰ ἐξισορροπήσει τὶς ἀντίθετες τάσεις μοιράζοντας τὶς ψήφους τῆς, καὶ τὸ *Ἐθνικὸ Κομτάτο*, ἡ ὁμάδα δηλ. τοῦ Ἐπ. Δεληγιώργη, συνδεδεμένη περισσότερο μὲ τὴν παράταξη Βούλγαρη.

Στὶς δύο ψηφοφορίες ποὺ οἱ *ὄρεινοί* καὶ οἱ *πεδινόι* ποὺ μόλις εἶχαν σχηματιστεῖ ἄρχισαν νὰ μοιράζονται τὶς ψήφους τῆς συνέλευσης, οἱ πληρεξούσιοι — πρώην μέλη τοῦ *P.Φ.* ψήφισαν ὡς ἐξῆς: Στὴν ψηφοφορία τῆς 16.1.1863, 10 ὑποστήριξαν τοὺς *πεδινούς* καὶ 20 τοὺς *ὄρεινούς*. Στὴν ψηφοφορία τῆς 8.2.1863, 12 ὑποστήριξαν τοὺς *πεδινούς* καὶ 14 τοὺς *ὄρεινούς*.⁸³

Ἀπὸ τοὺς πληρεξουσίους, καὶ στὶς δυὸ ψηφοφορίες, ψήφισαν σταθερὰ μὲ τοὺς *ὄρεινούς* 12 καὶ τοὺς *πεδινούς* 5. Οἱ ψῆφοι ποὺ μετακινήθηκαν ἦσαν 5 ἀπὸ τοὺς *ὄρεινούς* πρὸς τοὺς *πεδινούς* καὶ 2 ἀπὸ τοὺς *πεδινούς* πρὸς *ὄρεινούς*.

83. *Πρακτικὰ τῶν συνεδριάσεων τῆς ἐν Ἀθήναις Β' τῶν Ἑλλήνων Συνελεύσεως*, τ. Α', Ἀθήνα 1863, σ. 352-356, 622-625.

Ἀπὸ τὰ πρόηνη μέλη τοῦ *P.Φ.* ὁ Π. Λεωτσάκος καὶ ὁ Δ. Παπαδιαμαντόπουλος ἦσαν ἀπὸ τοὺς ἡγέτες τῶν *πεδινῶν*, οἱ Δ. Γρίβας, Δ. Βρατσάνος καὶ Π. Κορωναῖος ἡγέτες τῶν *ὄρειων*. Στους *ἐκλεκτικούς* ἀνήκαν οἱ Διομήδης Κυριακός, Ἰ. Μεσσηνέζης, Χ. Ζυμβρακάκης, Δ. Σαράβας, Ν. Σαρίπολος. Στὸ *Ἐθνικὸ Κομιτάτο* ἀνήκαν οἱ Ὅδ. Ἰάλεμος, Ἄρ. Γλαράκης, Ν. Μαυροκορδάτος, Χρ. Μαστραπᾶς καὶ Στ. Μακρῆς.

Ὄταν ἔληξαν οἱ ἐργασίες τῆς συνέλευσης οἱ πολιτικὲς δυνάμεις εἶχαν πάλι ἀνακατανεμηθεῖ σὲ νέες παρατάξεις. Στὶς ἐκλογὲς τοῦ 1865 στὴν ἀνακατανομὴ συμμετεῖχαν οἱ ἀντιπρόσωποι τῆς Ἑπτανήσου καὶ οἱ παλαιοὶ φιλοοθωνικοί. Τὰ κόμματα ἦσαν τέσσερα. Τὸ κόμμα τοῦ Δ. Βούλγαρη, τοῦ Ἄλ. Κουμουνδούρου, τοῦ Θρ. Ζαῖμη καὶ τοῦ Ἑπ. Δεληγιώργη. Στὶς ἐκλογὲς αὐτές, σὲ σύνολο 181 ἀντιπροσώπων ἐκλέχθησαν 8 πρόηνη μέλη τοῦ *P.Φ.*, ἀπὸ τοὺς ὁποίους 4 ἦταν μέλη τῆς Ἐθνοσυνέλευσης καὶ 4 ἐκλέχθησαν γιὰ πρώτη φορά.

Παρακολουθώντας τὴν πολιτικὴ καριέρα τῶν πρόηνη μελῶν τοῦ *P.Φ.*, καθὼς καὶ τὴ συμμετοχὴ τους στὴν ἀνανέωση τοῦ πολιτικοῦ σώματος, στὶς κυβερνήσεις ποὺ σχηματίστηκαν στὴν τριακονταετία ποὺ ἐπακολούθησε, ἀπὸ τὴν ἐπανάσταση τοῦ 1862 ὡς τὴν τελευταία πρωθυπουργία τοῦ Χ. Τρικούπη στὶς 11.11.1893, σχηματίζουμε τὴν ἐξῆς εἰκόνα: Στὶς 48 κυβερνήσεις οἱ ὁποῖες συνήθως ἦταν πενταμελεῖς, συμμετεῖχαν 15 ὡς ὑπουργοὶ καὶ ἓνας, ὁ Δ. Κυριακός ὡς πρωθυπουργός. Ἀπ' αὐτοὺς ὁ Χ. Ζυμβρακάκης ὑπουργοποιήθηκε 6 φορές, ὁ Δ. Γρίβας 5 φορές καὶ ὁ Ἰ. Παπαζαφειρόπουλος 4 φορές. Τέσσερις, οἱ Δ. Βουδούρης, Δ. Βουλπιώτης, Α. καὶ Σ. Πετμεζᾶς ὑπουργοποιήθηκαν 3 φορές. Οἱ Δ. Σαράβας καὶ Θ. Κανακάρης δυὸ φορές, καὶ πέντε, οἱ Ἰ. Μεσσηνέζης, Κ. Δόσιος, Γ. Πετμεζᾶς, Λ. Δεληγιώργη καὶ Π. Κορωναῖος μιὰ φορά. Συμμετεῖχαν στὶς κυβερνήσεις ὄλων τῶν κομμάτων (Βούλγαρη, Κουμουνδούρου, Ζαῖμη, Δεληγιώργη, Δηλιγιάννη, Τρικούπη).⁸⁴

Σημαντικὴ πλευρὰ τῆς δραστηριότητος τῶν πρόηνη μελῶν τοῦ *P.Φ.* ἦταν ἡ συμμετοχὴ τους στὴν Κρητικὴ ἐπανάσταση, 1866-1869. Πῆραν μέρος οἱ Χαράλαμπος καὶ Ἰωάννης Ζυμβρακάκης, Πάνος Κορωναῖος, Μιχαήλ Ἀγανωστόπουλος, ὁ Ἀλέξανδρος Πραϊδῆς ποὺ ἔπεσε στὴ μάχη τοῦ Βαφέ, οἱ Λεωνίδας Βούλγαρης, Θρασύβουλος Μάνος, Χρ. Σολιώτης, Γεωργ. Ζαβιτσάνος, Γάκης Ζῆκος, Διονύσιος Τριτάκης. Ὁ Ἄγ. Κλεομένης, ἀποδίδοντάς τους τιμὴ, ἔγραψε «τὴν ἀξίαν δὲ τῆς τότε νεολαίας μαρτυρεῖ ἡ ἐν ἔτει 1867 ἐπανάστασις τῆς Κρήτης».⁸⁵

84. Χρησιμοποιοῦνται τὰ στοιχεῖα ποὺ παραθέτει ὁ Douglas Dakin, *The Unification of Greece 1770-1923*, Λονδίνο 1972, Παράρτημα III, Οἱ ἑλληνικὲς κυβερνήσεις 1833-1924, σ. 290-297.

85. Ἅγις Κλεομένης, *Περὶ τῶν πρώτων βασιλέων Ὀθωνος καὶ Ἀμαλίας*, Ἀθήνα 1904, σ. 79.

Ἡ ἰχνηλάτηση τῆς πολιτικῆς πορείας τῶν μελῶν τοῦ *P.Φ.* μετὰ τὴ διάλυσή του, ποὺ μᾶς ἐξηγεῖ ἀναδρομικὰ γιατί δὲν μπόρεσε νὰ ἐπιβιώσει ὡς ὀργανωμένη ὁμάδα, μᾶς δείχνει τὴ διαδικασία τῆς ἐξομοίωσής του μὲ τὸ περιβάλλον.

Ὁ *P.Φ.* ὑπῆρξε τὸ ὀργανωτικὸ ἀποκρυστάλλωμα τῆς φιλελεύθερης πτέρυγας τῆς ἐπανάστασης τοῦ 1862. Δὲν ἀποτελέσκει ὅμως ἐνεργὸ παράγοντα τῶν ἐξελίξεων οὔτε ἀνέλαβε πολιτικὲς πρωτοβουλίες. Δὲν παρουσίασε ἐσωτερικὴ δυναμικὴ. Ἡ πολιτικὴ του καθοριζόταν ἀπὸ τὶς ἀντιδράσεις τοῦ σταθεροῦ ἐρεθίσματος τῆς πολιτικῆς ἐξέλιξης. Ὡς ὀργάνωση δὲν ἀνέπτυξε χαρακτηριστικὰ ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ ξεπεράσουν τὸ σύνολο τῶν ιδιοτήτων ποὺ χαρακτήριζαν τὰ μέλη της. Ἀποτελοῦσε κυρίως ἐστία σύγκλισης καὶ διάδοσης ἑνὸς συνόλου ἰδεῶν γιὰ τὴ θεσμικὴ μεταβολὴ καὶ τὴν ὀργάνωση τῆς πολιτικῆς ζωῆς. Δὲν μπόρεσε ὅμως νὰ διαρθρώσει τὶς ἰδέες αὐτὲς σὲ ἕνα πρόγραμμα ἢ σὲ μιὰ κατεύθυνση δράσης.

Ἄν θεωρήσουμε ὡς περιβάλλον τοῦ *Ρήγα Φερραίου* τὸ σύνολο ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ τὸ θεσμικὸ πλαίσιο, τὸ πολιτικὸ σῶμα καὶ τὶς πολιτικὲς λειτουργίες, ὅπως εἶχαν διαμορφωθεῖ στὴν ἐποχὴ αὐτή, μπορούμε νὰ ἐπισημάνουμε ἀνάμεσα στὴν ὁμάδα καὶ τὸ περιβάλλον σχέσεις ἀφομοίωσης καὶ ἐξομοίωσης.

Τὸ περιβάλλον, κυρίως στὸ ἐπίπεδο τῶν πολιτικῶν θεσμῶν ἀφομοίωσε τὶς φιλελεύθερες προτάσεις καὶ μεταβλήθηκε ἀπὸ τὴ δράση τῆς ἐπανάστασης, μέσα στὴν ὁποία ἐξετάσαμε ἤδη τὴ δραστηριότητα τῆς φιλελεύθερης ὁμάδας.

Ἡ φιλελεύθερη ὁμάδα συμμετέσχε, χάρις στὴ μεταβολὴ τοῦ θεσμικοῦ πλαισίου ποὺ εἶχε συμβάλει μὲ τὴ δράση της, στὴν πολιτικὴ ἐξέλιξη. Ἔχασε ὅμως τὰ προσιδιάζοντα χαρακτηριστικὰ της καὶ τὴ συλλογικὴ της αὐτοτέλεια. Διασπᾶστηκε καὶ ἐντάχθηκε στὶς μεταβαλλόμενες παρατάξεις καὶ φυσικὰ γιὰ νὰ ἐπιζῆσει μέσα στὰ νέα πλαίσια ἐξομοιώθηκε τόσο στὴν πολιτικὴ πρακτικὴ ὅσο καὶ στὶς πολιτικὲς ἰδέες μὲ τὰ στοιχεῖα ποὺ ἀποτελέσαν τὸ περιβάλλον της.

Τὸ σχῆμα τῶν σχέσεων τοῦ *P.Φ.* μὲ τὸ περιβάλλον του, ἂν προβληθεῖ πάνω στὴν ἐπανάσταση τοῦ 1862, συμβάλλει στὴν ἀναγνώριση τοῦ χαρακτήρα της ὡς ἐπανάστασης, στὴν κατανόηση τοῦ μερικοῦ της ἀποτελέσματος καὶ στὸν προσδιορισμὸ της ὡς σταθμοῦ στὴν πολιτικὴ ἀνάδειξη τῆς ἐλληνικῆς ἀστικῆς τάξης.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Ι

Πίνακας τῶν μελῶν τοῦ Πολιτικοῦ Συλλόγου «Ρήγας Φερραῖος»

Ὁ κατάλογος τῶν μελῶν τοῦ *P.Φ.* δημοσιεύτηκε στὸ παράρτημα τῆς ἐφημερίδας *Τὸ Μέλλον* τῆς Ἀνατολῆς, 16.11.1862, καὶ περιλαμβάνει τὸ ἐπώνυμο, συνήθως τὸ ὄνομα καὶ στὴν περίπτωση τῶν στρατιωτικῶν τὸ βαθμὸ τους.

Ὁ πίνακας ποὺ παρουσιάζουμε περιλαμβάνει πέντε στήλες. Στὴν πρώτη ἀναγράφεται τὸ ἐπώνυμο καὶ τὸ ὄνομα, στοιχεῖα γιὰ τὴν ἡλικία καὶ τὴν ιδιότητα. Στὴ δεύτερη ἢ κυριότερη πολιτικὴ δράση κυρίως στὴν τελευταία ὀθωνικὴ περίοδο, καὶ στὴν τρίτη ἢ κυριότερη πολιτικὴ δράση μετὰ τὴν ἐπανάσταση. Ἡ τέταρτη καὶ ἡ πέμπτη στήλη ἀφοροῦν στὰ μέλη τοῦ *P.Φ.* ποὺ πῆραν μέρος στὴν ἐθνοσυνέλευση καὶ ἰδιαίτερα τὴ συμπεριφορὰ τους στὶς ψηφοφορίες τῆς 16.1. καὶ 8.2.1863, δηλαδὴ ἂν συντάχθηκαν μὲ τοὺς *ὄρεινους* ἢ τοὺς *πεδινούς*.

Τὰ πρόσωπα τῶν ὁποίων δὲν ἀναφέρεται τὸ ἐπάγγελμα ἀνήκουν σὲ τρεῖς κατηγορίες. α) Σ' αὐτὰ ποὺ γνωρίζουμε τὸ ἐπάγγελμα ποὺ ἐξάσκησαν ἀργότερα ἀλλὰ ὄχι τὴν ἀκριβῆ τους ιδιότητα στὰ 1862 (μαθητές, φοιτητές, πτυχιούχοι). β) Σ' αὐτὰ ποὺ γνωρίζουμε πῶς ἦσαν φοιτητές στὰ προηγούμενα χρόνια ἀλλὰ δὲν ξέρομε ἂν στὰ 1862 εἶχαν τελειώσει τίς σπουδές τους. γ) Στὰ πρόσωπα ποὺ δὲν βρήκαμε στοιχεῖα γιὰ τὴν ἐπαγγελματικὴ τους ἀπασχόληση, γιὰ τὰ ὁποῖα ὅμως εἴτε γνωρίζουμε εἴτε δὲν γνωρίζουμε τίς ἄλλες δραστηριότητές τους.

Μιὰ ἐξαντλητικὴ ἐρευνα θὰ μποροῦσε νὰ ἀποδώσει ἴσως περισσότερα στοιχεῖα. Στόχος δικός μας στάθηκε περισσότερο νὰ δώσουμε τὴν εἰκόνα τοῦ συλλόγου.

Οἱ συντομογραφίες ποὺ χρησιμοποιήθηκαν εἶναι οἱ ἐξῆς:

Πρώτη στήλη

ἀνθ/γός, ὑπ/γός, λοχ/γός, ταγμ/χης = στρατιωτικοὶ βαθμοὶ
ἀστ.=ἀστυνομικός

Σχ. Εὐ. 1860=χρόνος ἀποφοίτησης ἀπ' τὴ Σχολὴ Εὐελπίδων.

Δεύτερη στήλη

ἐξορ.=ἐξόριστος, κυρίως μετὰ τὰ Ναυπλιακά.

Ναυπλ.=Πῆρε μέρος στὴν ἐξέγερση τοῦ Ναυπλίου

φυλ.=φυλακίσθηκε

» 1859=φυλακίσθηκε γιὰ τὴ συμμετοχὴ στὰ *Σκιαδικά*

» 1861= » » στὴ συνωμοσίᾳ τοῦ Μαΐου τοῦ 1861

» 1862= » κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ἐξεγέρσεων τοῦ Ναυπλίου (στὴν Ἀθήνα ἢ σὲ ἄλλο μέρος).

ἐξέγερση 10.10=πῆρε μέρος στὴν ἐξέγερση τῆς 10 Ὀκτωβρίου 1862.

Τρίτη στήλη

ἐθν.=πληρεξούσιος στὴν ἐθνοσυνέλευση

ὄρ.=ὄρεινός

π.=πεδινός

ἐ.κ.=ἀνῆκε στὸ Ἐθνικὸ Κομμάτο

ἐκλ.=ἐκλεκτικός

ὑπ.=ὑπουργός

βουλ.=βουλευτὴς σὲ διάφορες περιόδους

βουλ. 1865=βουλευτὴς σὲ προσδιορισμένη περίοδο.

	1	2	3	4	5
				16.1.63	8.2.63
‘Αγγελινίδης ‘Οδυσσέας	ύπ/γός	έξέγερση 10.10			
‘Αλεξιάδης Α.	άστ.				
‘Αναγνωστόπουλος Μιχαήλ	1837- , φιλόλογος	δημοσ., έθνο- φύλαξ, φυλακ.	έπαν. 1866		
‘Αντώνοβιτς Μάρκος	1836, άνθ/γός	φυλ. 1861, έξορ.			
‘Αντωνόπουλος Δ.	δικηγόρος				
‘Αντωνόπουλος Κ.	δικηγόρος	Ναυπλ., έξορ.	έθν.		όρ.
‘Αργυρόπουλος Περικλής	φοιτητής	φυλ. 1859, 1862			
‘Αποστολόπουλος Γιάννης	έμπορος				
Βαλέτ(τ)ας ‘Αριστομένης	μαθητής	φυλ. Ναυπλ.	βουλ. 1895		
Βαρελίδης Α.	έπαρχος				
Βαρούχας					
Βασιλειάδης Βασίλειος	Σχ. Εδ. 1861, άνθυπασπιστής				
Βότσαρης Χ.	άνθ/γός				
Βουδούρης Δημήτριος		βουλ. 1856, 1859, 1860	έθν., ύπ., όρ.		όρ. όρ.
Βούλγαρης Λεωνίδα	1832, στρατιωτ.	φυλ.	έπαν. 1866, 1878		
Βουλπιώτης Δημήτριος	1843-1911, δικηγ.		ύπ., βουλ. (1875-1905)		
Βούρβαχης Δημήτριος	1838-1877, άνθ/γός	έξέγερση 10.10	στρατιωτικός		
Βου(τ)σάκης Κων.	1819-1898, καθη- γητής πανεπιστ., ίατρός,	φυλ. 1862			
Βρατσάνος Δημοσθένης	1827-1882, δημ. ύπάλληλος	φυλ. 1859,1862	έθν., όρ. βουλ.		όρ. όρ.
Βυζάντιος ‘Αλέξανδρος	1841-1898 δημοσ.				
Γαρδικιώτης Χρήστος	άνθυπίλαρχος		έθν. όρ.		όρ. όρ.
Γενάδας Ν.	άστ.				
Γενάδιος ‘Αναστάσιος	καθηγ. πανεπιστ. ίστορία	δημοσιογρ. ‘Αθηνά, φυλ. 1862			
Γκιών ‘Ιωάννης					
Γλαράκης ‘Αλέξανδρος	στρατιωτ. ίατρός				
Γλαράκης ‘Αριστείδης	1836-1914, άνα- κριτής	δημοσιογρ. Μέλλον τής Πατρ., φυλ. 1861, 1862	έθν. έ.κ.		
Γρίβας Δημήτριος	1829-1889.ύπ/γός	φυλ., Ναυπλ., έξορ.	έθν., όρ. βουλ., ύπ.		όρ. όρ.
Γρυπάρης					
Δεληγιάρης Λεωνίδα	1839-1928, δικηγόρος	δημοσιογρ. Μέλλον τής Πατρ., φυλ., έξορ.	βουλ. 1890		
(άδελφός ‘Επαμεινώνδα)					
Διαμαντίδης Κων/νος	ύπολ/γός	έξέγερση 10.10			
Δόσιος ‘Αλέξανδρος, Κ.	στρ/κός	Γαριβαλδινός	έθν.		π. όρ.

	1	2	3	4	5
Δόσιος Ἀριστείδης, Κ.	1844-1881, μαθητ.	φυλ.-ἀπόπειρα ἐναντίον Ἀμαλίας			
Δόσιος Κων/νος	1810-1871, νομικός	ἔθν. 1843, σύμβουλος Ἐπικρατείας	ἔθν., ὑπ. (1863)		π.
Δρακόπουλος Α.					
Δρόσος Νικόλαος					
Δούμας Κ.					
Δούμας Μ.					
Ζαβιτσάνος Γεώργιος	1838-1893, ὕφηγ. πανεπιστημίου, φαρμακοποιός				
Ζαβιτσάνος Σπυρίδων	ὑποπρόξενος Βελγίου	Ναυπλ., ἔξορ.			
Ζαΐμης Ἀνδρέας Δ.			ἔθν.		
Ζαφειρόπουλος Κ.		βουλευτ. 1844	1853 βουλ. ἔθν.		
Ζῆκος Γάκης	1830-1907	ἐπαν. 1854	ἐπαν. 1866, 1878		
Ζῆκος Λάμπρος		ἐπαν. 1854	ἐπαν. 1878		
Ζαβιτσάνος Σπυρ.	ὑποπρόξ. Βελγίου	Ναυπλ., ἔξορ.			
Ζυμβρακάκης Ἰωάννης	1818-1900, λοχαγός	φυλ., ἔξορ.	ἐπαν. 1866		
Ζυμβρακάκης Χαράλαμπος	1812-1880, ταγμ/ρχης	φυλακ. 1861, Ναυπλ., ἔξορ.	ἔθν., ἔκλ., ἐπαν. 1866, ὑπ.		
Ἰάλεμος Ὀδυσσεύς	†1899, δημοσιογρ.	Μέλλον τῆς Πατριδος, Μέλλον τῆς Ἀνατολῆς, φυλ., ἔξορ.	ἔθν., ἔ.κ.	ὀρ.	π.
Ἰουστινιανός Ἄντ.			ἔθν. ὀρ.		ὀρ.
Ἰσχόμαχος Κωνσταντίνος	Σχ. Εὐ. 1860, ἀνθ/γός				
Καβαλιώτης Ἰ.					
Καλλιτσιζῆς Δημήτριος	ἔμπορος				
Καλὸς Ἄν.	διευθυντῆς ἀστυν.	φυλ., ἔξορ.	ἔθν.		
Κανακάρης Θάνος	1848(-)-1902, κτηματίας		ἔθν., βουλ. 65, ὑπ.	π.	π.
Κανελλόπουλος Μιλτιάδης	1835-1869, γεωπόνος, δημοσ.	φυλ., Ναυπλ.			
Καρακατσάνης Δημ.	ὑπογραμματεὺς	δημοσ. Μέλλον τῆς Πατρ., φυλ., Ναυπλ.			
Καραμήτσας Γεωργ.	1834-1904, ὕφηγ. Πανεπ., γιατρός				
Καρύδης Σοφοκλῆς	1831-1893, δημοσιογράφος	Φῶς, φυλ.	π.		
Κατσάκος ἢ Κατζάκος Ἰ.		βουλ. 1861	βουλ. 1865		
Κατσικαπῆς Ν.	στρατιωτικὸς		ἔθν., ὀρ.	ὀρ.	ὀρ.
Κατσικογιάννης Χρήστος	ὑπ/γός	Ναυπλ., ἔξορ.	ἔθν., ὀρ.	ὀρ.	ὀρ.

	1	2	3	4	5
				16.1.63	8.2.63
Κατσίνας Λ.	δικηγόρος		έθν., βουλ.	1865	όρ.
Κένταυρος Έπ.					
Κένταυρος Σπ.					
Κλεομένης Άγις	1837, φοιτητής	φυλ. 1859,1861			
Κολιάτσος Στ.	δικηγόρος		βουλ. έθν.		
Κολοκοτρώνης Πάνος	1836-1893, άνθ/γός	φυλ. 1861	έθν. όρ.		όρ. όρ.
Κορωναΐος Άχιλεΐς			διπλωμάτης		
Κορωναΐος Πάνος	1809-1899, άντισυντ/ρχης	φυλ. 1861, έξορ.,	έθν. όρ., έπαν. 1866		όρ. όρ.
Κόσος (Ίω. Κόσος	1832-1878, γλύπτης)				
Κουρμούλης	ύπολ/γός				
Κουρουσόπουλος Θεμιστ.	Σχ. Εδ. 1859, άνθ/γός				
Κριεμάδης	άνθυπασπιστής				
Κυπαρίσ(σ)ης	δικηγόρος				
Κυριακός Διομήδης	1811-1869, καθηγ. Πανεπιστ.	βουλ.	έθν., έκλ. πρωθυπ. 1863		
Κωνστάκης Κ.		βουλ. 1843, 1859	έθν.		π.
Λαγᾶς Πέτρος	άνθ/γός		έθν.		
Λαλαούνης Θεμιστοκλῆς	1831, κτηματίας	φυλ. 1861			
Λάππας Μ.	άνθ/γός		έθν.		
Λεωτσάκος Πέτρος	1825-1871, άνθ/γός		π., βουλ. 1865		
Λυκάκης					
Μακρῆς Νικόλαος	1827-1911, ύπ/γός	φυλ., 1861, έξορ.	βουλ.		
Μακρῆς Στ.			έθν., έ.κ.,		όρ. π.
Μακρυγιάννης Έπ., Ίωαν.		φυλ., Ναυπλ.			
Μαμούρης Έρακλῆς	1834, άνθ/γός	φυλ., 1861	έθν.		όρ. όρ.
Μάνος Θρασύβουλος	1835-1918, άνθ/γός	Ναυπλ., έξορ.			
Μάνος Άλέξανδρος					
Μαντζούνης Γ.	δημοσιογράφος	Μέλλον τῆς Έλλάδος	έθν.		
Μαντζούνης Π.	στρατιωτ. ιατρός				
Μαρκόπουλος Ίωάννης	Σχ. Εδ. 1860, άνθ/γός				
Μαστραπάς Χρῆστος	1836-1902 άνθ/γός		έθν., έ.κ., βουλ. 65		όρ.
Μαυροκορδάτος Γ., Άλεξ.	1839-1902		έθν. διπλωμάτ.		
Μαυροκορδάτος Νικ., Άλ.	1837-1903		έθν., έ.κ., ύπ., διπλωμάτης		π. π.
Μαυρομιχάλης Γεώργιος	1836-1927, άνθ/γός	φυλ. 1861	έθν.		
Μαυρομιχάλης Κων/νος	1839-1918 άνθ/γός	Ναυπλ., έξορ.	στρατιωτικός		
Μελισσόβας Άθανάσιος					

	1	2	3	4	5
Μεσσηνέζης Ἰωάννης	1822-1896	βουλ. 1861	ἔθν., ἐκλ., βουλ.	16.1.63	8.2.63 π. ὄρ.
Μητσάκης Δ. Μπένσης Γεώργιος Ναδίρης Ἀπόστολος	φαρμακοποιὸς 1838-1914, δικαστ. (ἀπόπειρα δολο- φονίας Μουσοῦρου 1848;)	φυλ. 1862			
Νάκης Ν.Β. Νεζερίτης Π. Ὀδυσσεῶς Χαράλαμπος	βιβλιοπώλης		ἔθν.		ὄρ. π.
Πάγκαλος Ν. Παπαδιαμαντόπουλος Δ.	1816-1877, στρα- τιωτ. διοικητῆς	ἐξέγερση 10.10	ἔθν. π.		ὄρ. π.
Παπαζαφειρόπουλος Ἰ.	1829-1879, δικηγ.	φυλ., Ναυπλ. ἔξορ.	ἔθν., ὑπ. 1863, βουλ., ὑπ.		ὄρ. ὄρ.
Παπανικολάου Α. Παράσχος Ἀχιλλεὺς	ἐπαρχος 1838-1895, ποιη- τῆς, ὑπουργικὸς γραμματεὺς	φυλ.			
Παράσχος Γεώργιος	1822-1886, φιλό- λογος, δημοσιογ.	φυλ.			
Περόγλου Νικόλαος		φυλ.	ἐπαν. 1866		
Πετμεζᾶς (ἢ Πετμεζᾶς) Ἀθ. †1885	ἀνθ/γὸς		ἔθν., βουλ. ὑπ.		ὄρ.
Πετμεζᾶς (ἢ Πετμεζᾶς) Γ.Α.	δικαστικὸς	Ναυπλ., ἔξορ.	ἔθν., βουλ., ὑπ.		ὄρ. ὄρ.
Πετμεζᾶς (ἢ Πετμεζᾶς) Σ.	1840-1893, λοχ/γὸς		βουλ. 1865		
Πινιῶ Ἴνσχος	Σχ. Εὐ. 1860, ἀνθ/γὸς				
Πολυμέρης Κ. Πραιίδης Ἀλέξανδρος	ἀστ. 1834-1866, ἀνθ/γὸς	φυλ. 1861 Ναυπλ., ἔξορ.	ἐπαν. 1866		
Πύρρος Παναγιώτης Ράδος Ν.	1840, ὑπάλληλος δικαστικὸς	φυλ., 1859			
Ροῦφος Γεώργιος Σαράβας Δημήτριος Σαρίπολος Νικολ.	1822-1893, δικαστ. 1817-1887, καθη- γητῆς πανεπι- στημίου, νομικὸς	φυλ. 1859	βουλ., ὑπ. ἔθν., ἐκλ., ὑπ. ἔθν. ἐκλ., βουλ. ὄρ. π.		
Σέκερης Δημ.	Σχ. Εὐ. 1854, ὑπολ/γὸς				
Σεραφεῖμ Α. Σκαλτσογιάννης Δημ. Σκοῦφος Σ.	ἀστ. 1831	φυλ. 1859, φυλ. 1861			
Σολιώτης Χρῆστος	καταληματίας 1839-1899, ἀνθυπασπιστῆς		ἔθν.		π. π.
Σοῦτσος Κ. Σοφιανὸς Σ. Στάτικος Δημοσθένης	δημόσιος ὑπάλ. 1836-1906, στρα- τιωτικὸς	φυλ. 1859	βουλ.		

	1	2	3	4	5
				16.1.63	8.2.63
Στράτος Ἀνδρέας	1834-1915, ὑπολ./γός	φυλ. 1862	βουλ. 65		
Συνοδινός Παναγιώτης	1836-1914, ποιη- τής δημόσ. ὑπάλ.	φυλ. 1858			
Τομπάζης Ε.					
Τριανταφύλλης Γεώργιος	δικηγόρος				
Τριτάκης Διονύσιος	1828-1905 ἀνθ- /λαρχος	φυλ. 1861, Ναυπλ., ἔξορ.	ἔθν., ἔπαν. 1866		
Τσάτσος Ἀρ.	καθηγ., Σύρος	ἔξορ.			
Τσιρώνης					
Φλογαίτης Θεόδωρος	1848(-)-1905, δικ.	ἔξορ.			
Φωτιάδης	ἔπαρχος				
Χαλκοκονδύλης Ἰωάννης					
Χαλκοκονδύλης Σ.					
Χαραλάμπης Ἀσημάκης	εἰσοδηματίας	βουλ. 1859	ἔθν.	π.	π.
Χατηριάδης Κ.				π.	π.
Χοϊδᾶς Χ.	δικηγόρος				
Ψύλλας Α.					

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΙΙ

‘Η Ἰδρυτικὴ διακήρυξη τοῦ Πολιτικοῦ Συλλόγου «Ρήγας Φερραῖος»

(Τὸ Μέλλον τῆς Ἀνατολῆς, φ. 25, 25.10.1862)

Συνέπεια καὶ ἀνάγκη εἰς πᾶσαν ἐπαναστατικὴν ἐποχὴν εἶναι ἡ σύστασις πολιτικῶν συλλόγων προτιθεμένων τὴν πραγματοποιήσειν τῶν ἀρχῶν τῆς ἐπαναστάσεως καὶ τὴν ἐνίσχυσιν τῆς ἐπαναστατικῆς Κυβερνήσεως κατὰ τῶν προσβολῶν καὶ ὑποκώφων ραδιουργῶν τοῦ πεπτωκότος συστήματος. Τριακονταετὲς οἰκοδόμημα ἐρειδόμενον ἐπὶ τῆς διαφθορᾶς, τῆς βίας καὶ τοῦ δόλου κατέπεσε ἀνεπιστρεπτί, ἡ σύνταξις τῆς πολιτείας κατηργήθη καὶ ἡ ἐθνικὴ κυριαρχία ἐπανῆλθε εἰς τὸν λαόν. Ἡ ἐπανάστασις ἐξακολουθεῖ νὰ διατρέχη τὰς ποικίλας καὶ ἀναγκαῖας φάσεις της, ὁ ἔξωτερικὸς κόσμος, ἐπιδρᾶ ἐπὶ τῆς πορείας τῆς ἐπαναστάσεως συντακτικὴ συνέλευσις συγκαλεῖται πρὸς ὄργανισμὸν καὶ σύνταξιν τῆς πολιτείας. Ἄν πᾶς πολίτης ἔχει τὸ δικαίωμα καὶ τὸ καθήκον συγχρόνως νὰ παρακολουθήσῃ τὴν πορείαν καὶ τὰς φάσεις τῆς ἐπαναστάσεως ταύτης καὶ νὰ ἐπενεργήσῃ κατὰ τὸ δυνατόν καὶ κατὰ πάντα τρόπον εἰς τὴν πραγματοποιήσειν τῶν γενικῶν ἀρχῶν τῆς ἐπαναστάσεως καὶ τὴν σύνταξιν τοῦ νέου πολιτεύματος ἐξ οὗ ἐξαρτᾶται ἡ τύχη τῆς Ἀνατολῆς, πολλῶ βερύτερον καθήκον πρὸς παρακολούθησιν τῶν ἐπαναστατικῶν φάσεων καὶ πρὸς τὴν διοργάνωσιν καὶ σύνταξιν τοῦ ἔθνους ἐπιβάλλεται εἰς ἐκείνους οἵτινες πρὸ ἐτῶν εἰργάσθησαν ἐκ παντὸς τρόπου συμφώνως πρὸς τοὺς ἐθνικοὺς πόθους εἰς τὴν ἀνατροπὴν τριακονταετοῦς παρελθόντος καὶ τῆς ὅλης πολιτικῆς συντάξεως.

Σήμερον πρόκειται νὰ ἀποδειχθῇ διὰ τῶν πραγμάτων ὅτι αἱ ἐπαναστατικαὶ ἀρχαὶ αἰς ὑπεστήριξεν γενναίως τὸ ἐλληνικὸν ἔθνος δὲν ἦσαν ἀπλῶς ἀρνητικαὶ καὶ ἀνατρε-

πτικά ἀλλ' ἦσαν ἀρχαί ὀργανικαί καί θετικαί ἔχουσαι ἐν ἑαυταῖς περιεχόμενον καί οὐσίαν πρὸς ἐφαρμογὴν καί ἀνάπτυξιν τῶν ὁποίων ἦτο ἀναγκαία μία γενικὴ ἐθνικὴ ἐπανάστασις καί καθολικὸς κλονισμὸς.

Ὁ σύλλογος εὐρισκόμενος ἐν τῇ ἐστία τοῦ ἐπαναστατικοῦ βίου καί τοῦ κέντρου τῆς πολιτικῆς θὰ παρακολουθῆ ὅλα τὰ ζωτικὰ πολιτικά καί κοινωνικά ζητήματα τὰ ὁποῖα παρουσιάζονται εἰς τὴν ἐκτίλιξιν τῶν ἐπαναστατικῶν φάσεων καί θὰ μεταχειρισθῆ ὀλην του τὴν ἐπιρροὴν καί δύναμιν πρὸς ὑποστήριξιν τῆς ἐπαναστατικῆς Κυβερνήσεως ἧς τὴν εἰς τὰ πράγματα διατήρησιν μέχρι τῆς συγκαλέσεως τῆς ἐθνοσυνελεύσεως θεωρεῖ ἀναγκαίαν ἐφ' ὅσον δὲν παρεκτρέπεται τῆς τροχιάς τῶν ἐπαναστατικῶν ἀρχῶν. Μικρὰ παραπτώματα, ἢ μὴ ἱκανοποίησις προσώπων καί ἐν γένει μερικαὶ δυσαρέσκειαι ἄς οὐδεμία ἐξουσία δὲν δύναται νὰ ἀποφύγῃ δὲν πρέπει νὰ χρησιμεύσουν ὡς ρωγμὴ πρὸς εἰσπήδησιν ἐντὸς τῆς προσωρινῆς Κυβερνήσεως διότι τοιοῦτοτρόπως θὰ ἀκονίσωμεν τὴν σπουδαρχίαν καί ἰδιοτέλειαν πολλῶν ἀνθρώπων οἱ ὁποῖοι κεχηνότες κατασκοπεύουσι καί διασύρρουσι τὰς πράξεις τῆς Προσωρινῆς Κυβερνήσεως πρὸς ἄγρευσιν τῶν ὑπουργείων. Τοιοῦτοτρόπως καθ' ἡμέραν θὰ ἔχωμεν νέον Ὑπουργεῖον.

Ὑπάρχει καί ἄλλος λόγος καθιστῶν ἀναγκαίαν τὴν σύστασιν συλλόγου.

Τὸ πνεῦμα τοῦ συνεταιρισμοῦ, καὶ ἡ ἀνάπτυξις τῆς πρωτοβουλίας, εἶναι προῖον τοῦ πολιτισμοῦ τοῦ 19^{ου} αἰῶνος, καὶ πηγὴ τῆς ὕλικῆς καί ἠθικῆς εὐδαιμονίας τῶν νεωτέρων κοινωνιῶν. Ἡ δημοσία συζήτησις, αἱ πολιτικαὶ συναθροίσεις καὶ ὁ συνεταιρισμὸς εἶναι αἱ πρῶται βάσεις κοινωνίας ἐχούσης συνταγματικὴν ἀνατροφήν καὶ ἀξίας νὰ διατηρήσῃ τὰς ἐλευθερίας της. Εἰς τὴν Ἑλλάδα ἐσυνείθισε ὁ κόσμος νὰ θεωρῆ τὴν ἀντίρρησιν ὡς ὕβριν καὶ ἐπιβουλήν, αἱ δὲ κυβερνήσεις ὡς σφετερισμὸν τῆς ἐξουσίας των. Τὸ πνεῦμα τοῦ συνεταιρισμοῦ μόνον διὰ τοιούτων μέσων δύναται νὰ ριζωθῆ εἰς τὴν ἐλληνικὴν κοινωνίαν, τῆς ὁποίας θέλει ἀναπτύξῃ μεγάλως τὰ ἠθικὰ καὶ ὕλικὰ κεφάλαια.